דור חכם

מונוגרפיה

ע"ד חכמי עמנו המצוינים במאה הי"ט ותקופתם.

מאת

ד"ר ש. בערנפעלד.

הוצאת „תושיה".

ווארשא

בדפוס האלטער ואייזענשטאדט, נאלעווקי 7.

שנת תרנ"ו לפ"ק

ДОРЪ ХАХАМЪ

т. е. Эпоха мудрыхъ людей.

Монографія Д-ра С. БЕРНФЕЛЬДА.

Изданіе "ТУШІЯ.„

ВАРШАВА.

Тип. Гальтера и Айзенштадта, Налевки 7.

1896

Дозволено Цензурою
г. Кіевъ, 11 Апрѣля 1896 г.

תֹּכן הענינים.

א.

דעת תולדות עמנו בראשית המאה הנוכחית. חכמי ישראל בגאליציה, בגרמניא, באיטליא וברוסיא. הספרות העברית החדשה והמליצה העברית. הנגוד בין הלאומיים והמתבוללים בראשית המאה הנוכחית. ר׳ נחמן קרוכמאל ור׳ שלמה יהודה ראפופורט, מדת גדולתם וההבדל שבין שניהם, הראשון עולה על האחרון. האחרון חפץ כי יקבלו בנ״י מהעמים את הישר, הטוב והמועיל. רנ״ק חוקר בכתה״ק. הוא יותר חפשי בתקירותיו. רנ״ק מביט בסקירה כללית ושי״ר מעיין בפרטים. סגנונו של זה ושל זה ודעת גראֶטץ עליהם. רא״ה וויים על ארות רנ״ק ושי״ר.

ידוע ומפורסם הוא, כי דעת תולדות עמנו נפרצה ביותר בשנות המאה הנוכחית. אמנם כבר היו לישראל תקופות נכבדות מלאות רוח חכמה ודעת אשר רשמיהן נשארו לנו לדור ודור. בדורות החולפים קמו לישראל משוררים ומליצים נעלים אשר העשירו את ספרותנו עושר רב, ויש אשר העמיקו חקר בפלוסופיא ודעת אלהים והטבע, או בידיעת שפתנו ודקדוקה; אבל תקופה מדעית בחקירת תולדות ישראל ודעת ימים שעברו קמה לנו רק בשנות המאה הנוכחית, בזמן שהאמינו כבר רבים, כי אבד על ישראל כלח ולא יחיה עוד אחרי נפלו.

רוח בקרת נראה בקרבנו בשנות המאה הי״ז על ידי החכם ר׳ עזריה מן האדומים; אולם ספרו המאיר „מאור עינים" היה בזמנו כעין אנאחרוניזמוס. יחד עם הספר הזה נתפשט גם ה„שולחן ערוך" של ר׳ יוסף קארו, אשר זה האחרון אסר

הקריאה בספרו של הארומי, וגבר השי"ע והב־יע תחתיו את מאור עינינו.

ובשנות המאה הנוכחית קמו לנו חכמים מובהקים מאירים כזהר הרקיע, אשר בראו לנו תקופה חדשה בספרותנו. הלא הם במדינת גאליציה: ר' נחמן קרוכמאל ותלמיד חבר לו ר' שלמה יהודה ראפופורט, ובמדינת גרמניא היה הארי שבחבורה ר' יום טוב ליפמאן צונץ, אשר האיר לארץ ולדרים עליה בספריו המלאים אורה, ועמו חבל החכמים כמו יוסט, ר' זכריה פרנקעל, ר' אברהם גיגר, יוליוס פירסט, ר' שמואל הולדהיים, ר' אהרן יעללינק, ר' צבי גראֶטץ ועוד כמה חכמים ונבונים, אשר כל אחד ואחד עבד במקצוע שלו עבודת הקדש. ובמדינת איטליה קם לנו חכם לאומי גדול ורב פעלים, הלא הוא ר' שמואל דוד לוצאטו, אשר יותר שהיה חכם אמתי, משורר לאומי, מדקדק עצים ובלשן ומליץ נפלא, היה יהודי אמתי, אוהב עמו באהבה עזה כמות, איש עשוי לבלי חת ועומד בפרץ. ועל ידו צבאו עוד כמה חכמים, אשר אמנם עדיו לא הגיעו, אבל כל אחד ואחד ראוי שלא נקפח שכרו ולא נעבור עליו בשתיקה, כמו החכם יש"ר, יוא"ל אלמנצי, ר' הלל די לה טורי, ר' אברהם יצחק לאטיש ועוד. וגם ברוסיא לא אלמן ישראל מחכמים יודעי בינה לעתים, ובראשם החכם ריב"ל וגדול ממנו אד"ם הכהן לעבענזאהן, ור' שמחה פינסקער; ואלה אשר קמו אחריהם כמו הר"מ שטראשון, רמ"א גינצבורג, הר"י רייפמאן ועוד רבים וכן שלמים. ברוסיא התפתחה הספרות העברית החדשה והמליצה העברית, ואם גם בראשיתה חסר לה היתרון המדעי ויהי החלק הביליטריסתי בולט יותר, בכ"ז לא נקפח שכר אלה הסופרים, אשר העשירו את ספרותנו עושר רב ויבראו לנו ניב שפתים. ואין לך מדה מגונה מזו לשכח חסד ראשונים, יען כי עברו האחרונים אותם והוסיפו על חכמתם. הכל מודים כי החכם הפייטן גאֶטהע עולה ברוחו על כל המליצים והפייטנים שקדמו לו ושבאו אחריו בגרמניא; אבל מי יכחש, כי לולא ליסינג ובני דורו, אשר סללו המסלה לבחיר סופרי גרמניא, אי אפשר היה לזה להביא לנו פרי תנובה, אשר עליו תתענג נפשנו.

ואמנם אין כונת מחברתי זאת לכתוב תולדות הקולטורה בשנות

המאה הנוכחית, כי אם לצייר תכונת התקופה בראשית המאה, דור חכם, אשר בראשו עמדו אז ר"נ קרוכמאל ור' שלמה יהודה ראפופורט בגליציה, צונץ בגרמניא ושד"ל באיטליה, ארבעה מטיבי צעד, אשר היו הראשונים, והבאים אחריהם, וגם אנחנו, תלמידיהם אנו ומימיהם אנו שותים.

חושבים אנו, כי הנגוד בין הלאומיים והמתבוללים הוא דבר חדש שבא לעולם בימינו אלה. אולם באמת כבר היה בעולמנו גם בדור העבר, בראשית המאה הנוכחית, אם כי חסרו עוד השמות והכנויים הרגילים בימינו. וכמו ששנאת עם ישראל קדמה לשם אנטיסימיטיזמוס אשר בדו להם בדורנו זה, כן קדמה מלחמת הדעות ע"ד עתידות ישראל לאלה השמות „לאומיות" „התבוללות" וכדומה. ואמנם אז היה זמן לישראל, אשר הכמיו חשבו לנכון להם לקרוע חלונות היהדות ולפתוח דלתיה, למען ינשב אור מן החוץ ברחוב הגיטו, ויש אשר דאגו לקיום עם ישראל ופחדו שלא יהיה הרוח הזה גורם בנזיקין ולא יחובל להיהדות על ידי זה.

ר' נחמן קרוכמאל קדם בחכמתו לר' שלמה יהודה ראפופורט, ואלה שגדלו בגליציה וקבלו מן הזקנים של דור החולף, אשר ידעו את שניהם פנים אל פנים, לא מלאה אזנם משמוע, כי ערך הראשון נגד השני היה כערך השמש אל הלבנה. ר' נחמן קרוכמאל היה חכם, אשר אהב את ההתבודדות וההתכווצות, אשר קרא ושנה הרבה ורק בקושי גדול נתרצה להפיץ דעותיו ברבים. הוא העמיק חקר וידע הרבה, אבל דבריו היו ספורים ולבא לפומיה לא גְּלָא ובפרט מפה לאוזן ועוד יותר לקבוע דבריו בדפוס*). לעומת זה היה ר' שלמה יהודה ראפופורט איש רעים להתרועע, אוהב את השיחה עם בני אדם ולהפיץ דעותיו בין בני עמו; הוא אמנם לא היה גבור לעמוד בראש תנועה רוחנית ולהלחם בשביל דעותיו,

*) נודעה מליצת רנ"ק כאשר שאלוהו: מה בינו ובין החכם שי"ר ובין החכם ר"ש בלאך בעל „שבילי עולם"? ע"ז המליץ רנ"ק כדברים האלה: ר"ש בלאך איידי דטריד למפלט לא בלע ורש"ל כבולעו כך פולטו, ועל עצמו אמר, איידי דטריד למבלע לא פליט (מפי בנו, ב„השחר", בפתיחה לספר „אבן הראשה" לר' אברהם קרוכמל).

אבל קשה היה לו לכבוש נבואתו, ולכן חכמתו רננה בחוץ ונודע ומפורסם היה בישראל, בעת אשר את ר"נ קרובמ: ידעו רק יחידי סגולה, כי בו אוצר כל כלי חמדה וחכמתו רחבה מני ים. וגם בספרי שניהם נראה הבדל גדול: דברי רנ"ק הם מיעט המחזיק את המרובה, בעוד שספרי שי"ר הרבים אינם נקיים מהכפלת דברים, מרבוי־אמרים ולפעמים (במחכ"ת) גם מפטפוט בעלמא.

רנ"ק היה אשכל שהכל בו, חכם תורני באמת, בקי בכל מקצעות התורה הכתובה והמסורה, חוקר חפשי בכה"ק ויורד בחקירותיו עד עמקם של הדברים ומבין גדול בדברי חכמים ובהשתלשלות תורה שבע"פ מדור לדור. איש כזה אי אפשר שיהיה „לאומי" או „מתבולל", כי רם ונעלה הוא על מושגים כאלה. ואמנם אם נעמיק חקר במאמריו נראה כי ברוחו התאחדה היהדות עם הקולטורה הכללית ותהיינה לאחדות בהגות לבו וברעיוניו. לא כן שי"ר, אשר כבר שגה בפרטי המושגים ויתן עיניו בהליכות התולדה בפרטיה; הוא נתן דין וחשבון לעצמו: על מה אדני היהדות הטבעו ובמה תפרד מן הקולטורה הכללית. עם כל אהבתו לעמו הודה ולא כחש כי רק בזה ימצא הדרך הישרה, אם ילמד ישראל אל דרך העמים לקבל מהם הטוב, הישר והמועיל. אמת כי זאת איננה התבוללות גמורה לפי מושגינו כעת, אבל גם „לאומיים" גמורים לא ירוו מדעות כאלה נחת. ואם נביט על כל דברי שי"ר, נמצא כי לא כד נים ושכיב השמיע דעתו בפנה זו, כי אם היא היתה נר לרגליו בכל ימי חייו. עוד בשחר ילדותו כתב לאחד מידידיו זכרון בספר, וכמדומה לי שזה היה ר' שמואל יעקב ביק, אחד מקרוביו, אשר כנודע בגד באחרית ימיו (הוא מת בקצור שנים בלבוב במגפה של שנת תקצ"א) בהשכלת הזמן ונעשה „חסיד", ובגלל זה היה לו דין ודברים עם שי"ר ויתר חכמי הזמן, וטרם שהיה „חסיד" היה „לאומי" וחושד בחכמת העמים, ולבו חרד להביא פרי תבונתם למחנה ישראל. ע"ז כתב הרב שי"ר:

אָהַבְתִּי אֵת אֻמָּתִי
בְּכָל־נַפְשִׁי וּמְאוֹדִי;

לָהּ הֵם רוּחִי וְנִשְׁמָתִי
לָהּ חַיָּתִי וּכְבוֹדִי.

— — — — — — — —
— — — — — — — —

אוּלָם לֹא כָמוֹכָה
תִּדּוֹם נַפְשִׁי לְשִׁפְלָתָהּ;
כָּל־מַחְשְׁבוֹתַי אֶעֱרוֹכָה
לְהָפִיץ אוֹר בַּאֲפֵלָתָהּ.

כָּל־מְגָדִים וּמַנְעַמִּים
אָבִיא תְשׁוּרָה אֵלֶיהָ;
מֶחֱמָדוֹת כָּל־הָעַמִּים
אֶבְחַר לְהַקְרִיב לְרַגְלֶיהָ.

מְמוּלִים אוֹ עֲרֵלִים,
הַגְּרִים, יְוָנִים וֶאֱדוֹמִים,
אַשְׁכְּנַז, צָרְפַת וְיִשְׁמְעֵאלִים,
אֵלַי כֻּלָּמוֹ דוֹמִים.

— — — — — — — —
— — — — — — — —

לְמוֹד חָכְמָה מִכָּל־אָדָם
אָז תַּגִּיעַ לְרֹאשׁ סֻלָּם.
קַבֵּל הַטּוֹב בְּמַעְבָדָם,
אָז תִּתְגַּדֵּל עַל כֻּלָּם.

(בכורי העתים, שנת תקפ"ח, עמוד 279).

השיר הזה לא ימצא חן בעינינו בסגנונו ובמליצתו, כי כבר הסכינה אזננו למליצות יותר יפות ונעימות מאלה; אבל הרעיון העצור בו חשוב ויקר הוא. הרעיון הזה נוסד על חקירה נאמנת בהליכות התולדה ושי"ר יאמר בסגנון פרוזי, אשר משל בו יותר מבסגנון המליצי: „מי בנו אשר נפקחו עיניו לראות אור

צופה ומביט תמיד ממכונו, מה נעשה בתבל ארצה וכפיהו יעמיד לטהר הגיוני לבו ולהגיה יותר דרכי תורתנו... יהבחינה תלמדנו כי רק את הטוב נקבל מכל עם ועם וכמשפט המתוקנים בגיים אשר סביבותינו נעשה, רק אז נעלה על כולם ונוכל להתפאר עליהם ביסודי תורתנו האמתיים והקרובים להשכל... אילם הניכל להפרד מכל ארץ ועם כמו אלה אנשי אספמיא? הבמוהם נוכל להעצים עין הקוראים ולמנעם מראות כל כפר כתיב לא כמחשבות מנהיגיהם? אנחנו השוכנים בין עמים כבירים בחכמות ומחדשים ספרים בכל יום למאות בכל ענין ומעשה?..." (אגרות שי"ר ב„זכרון לאחרונים" עמוד 47).

כנודע היה רנ"ק הוקר מעמיק גם בבה"ק ואופן כתיבתם, ובמקצוע זה השמיע דעות חפשיות, אם גם רק בדרך רמז ובסגנון קצר מאד כדרך הראב"ע אשר אותו כבד הרנ"ק מאד. שי"ר היה בענין זה מתון יותר, ואם גם בינו לבין הבריו השמיע לפעמים דעית הפשיות גם בענין זה, הנה בכלל שם מעצור לרוחו. בעוד שרנ"ק רמז בספרו על דבר תורה שבעל פה, כי היא בכללה רק מנהגים שנהגו בני ישראל מדור דור ונתקבלו בהמשך הזמן באומתנו, ודעתו זאת השמיע הרנ"ק במלים מעטות מאד באמרו על דבר החושבים, כי כל מצוות תורה שבע"פ נאמרו למשה בסיני: „...שעל ידי הצרכים והסלסול והעדון יתרבו המעשים והכלים, וירבה העסק והטענה בין בני אדם, ויתחדשו השאלות והאבעיות, וירבה הצורך והחפץ לחכמים להגבילם בהוראה. ודע עוד, שאלו היינו יודעים היטב כבמראית עין דרכי החיים ופשיטותם בימי יהושע והשופטים ואפילו בדורות המלכים לבית הראשון, כבר היינו רואים שלא היה צורך ולא אפשרות למספר רב, אפילו מאותן ההלכות שנשארו בידינו..." (מונה"ז שער י"ג) — נמצא את החכם שי"ר יותר קונסירוואטיווי במקצוע זה והחזיק טובה לעצמו, כי נטה לפעמים מפירוש הגמרא על המשנה במקום שאין נפקא מניה להלכה! וגם בזה סמך על גדול שקדמהו, על הגאון בעל תוי"ט שהלך בדרך כזה.

הדור ההוא היה דור חכם, דור התפתחות עמנו והפצת דעות נכונות ע"ד יסודי היהדות. בעוד שרנ"ק העמיק חקר בקדמוניות ישראל והביט בסקירה כללית על כל הנעשה באומתנו וההתפתחות השכלתה, נראה את החכם שי"ר מעיין בפרטים ומפיץ אור על כמה מקרים של תולדת עמנו. ההבדל בין רנ"ק ושי"ר נראה גם בסגנון לשונם ובסדר חקירותיהם. כבר רמז גראֶטץ על זה, כי סגנון ר"נ קרוכמל הוא סגנון הכמי ימי הבינים בעלי החקירה, בעוד שסגנון שי"ר הוא סגנון הדור החדש, סגנון תקופת „המאספים". אודה ולא אבוש, כי ינעם לי סגנונו של רנ"ק יותר, יען כי הוא קצר וחד, מועט מחזיק המרובה, סגנון מדעי מתנהג בכבדות, בלי יפוי מליצה; בעוד שסגנונו של שי"ר לפמים עמוס־המליצה יותר מדי, ויש בו מרבוי דברים ללא צורך, והחכם המובהק ראה"ו הנודע לאוהב אמת ושופט בלי משא פנים יאמר במקום אחד על דבר יחס רנ"ק לר' שי"ר: „ודע שכל הדברים הראויים להשמע בערך אגדה [בערך מלים לשי"ר] לקוחים מדברי רנ"ק בשנוי פנים ולשון, ותוספות שהוסיף משלו קלות הערך הן", (דור דור ודורשיו, ח"ב, עמוד ר"ד בהערה).

ב.

תולדות רנ"ק ושי"ר ומקרי חייהם. רנ"ק מואס ברבנות ומתרחק מן הבריות. פרסום שם שי"ר. צונץ על אדות שי"ר ורנ"ק. רנ"ק כרוך אחרי דעיתיו של הֶגֶל. משפט רנ"ק על התפתחות היהדות. הקנאים רודפים את רנ"ק ושי"ר. רנ"ק בעיר זשולקייב ושי"ר מקשיב תורה ודעת מפיו. שי"ר על אדות רנ"ק. העלילה שהעלילו החשוכים על רנ"ק. שי"ר מפיץ רעיונותיו חוצה ומעורר המת החשוכים לרדפהו. בראש איביו עמדו הרב ר' יעקב אורנשטיין ובנו. מליצת ערטער על ר"י אורנשטיין. מתנגדי שי"ר בין המשכילים המתימרים בשם „אהבת הלאם" והחפשים מקצה האחרון. מאמרי שי"ר בנוגע לתולדות גדולי ישראל בימי הבינים. טעותו בדבר הקליר ועוד. ערך פעולתו בחקירת תולדות ישראל. צונץ על אדות פעולתו זאת.

רנ"ק ושי"ר היו שניהם ילידי גליציה ומוצאם מסוף המאה

החולפת, ימי התגברות החסידות בגליציה. רנ"ק נולד בעיר ברודי על גבול ארץ רוסיא, עיר מלאה אז חכמים וסופרים, ביום ז' אדר תקמ"ה (י"ז לחדש פיברואר שנת 1785) ושי"ר — בעיר לבוב ביום י"ט סיון תק"ן (א' יוני 1790). שניהם היו ממשפחות נכבדות, בני אבות הורנים ומלומדים. בבית הורי רנ"ק כבר נשב רוח השכלת הזמן, כי היה אביו סוחר נכבד מעורב בין הבריות ויודע מה הזמן דורש; בעוד שאביו של שי"ר היה תלמודי והורני. רנ"ק בלה רוב ימיו בעיר קטנה זשולקייב סמוכה ללבוב, ורק לעת זקנתו באבדו הונו בענין רע חזר לעיר מולדתו ברודי ומשם לטארנופול, אשר שם נפטר בשנת ת"ר. שי"ר חי עד שנת תקצ"ח בעיר מולדתו ואח"כ נתקבל לרב בעיר טארנופול, אשר שם השביעוהו ממרורות, ומשם הלך בשנת ת"ר לפראג ונפטר שם בשיבה טובה בחוה"מ סכות שנת תרכ"ח.

שונים היו מקרי חיי רנ"ק מחיי שי"ר.

רנ"ק מאס כל ימיו ברבנות ובפרט לא ערבה לו ההתערבות בין הבריות. ואם כי גדול היה בשנים ובחכמה על שי"ר, עברו כמה ימים, אשר בהם חכמת שי"ר בחוץ תרון ושם רנ"ק נודע רק בין יחידי סגולה. כבר בסוף שנות העשרים להמאה הנוכחית היה שי"ר מפורסם לתהלה ולתפארת. תולדות גדולי ישראל מימי הבינים, אשר הדפיס בחלקים האחרונים של מה"ע „בכורי־העתים" פרסמו שמו ועשו רושם גדול בעולם המחקר. ר' יו"ט ליפמאן צונץ קדם פניו בתודה ובספרו הגדול „ע"ד דרשות היהודים" (Gottesdienstliche Vorträge) שהדפים בשנת תקצ"ב הודיע מוניטין של החכם שי"ר בעולם ועשה כבוד גדול לשמו. ה"ר יוט"ל צונץ מזכיר את שם שי"ר פעמים רבות ובעצמו יודה כי לא רק מספריו של זה שאב חכמה ודעת כי אם גם ממכתביו אליו. ע"י שי"ר נודע צונץ גם לרנ"ק, ואם כי איננו מזכירהו בספריו בכל זאת נודע כי כבד צונץ את רנ"ק מאד. דבר זה כבר מפורסם הוא כי הציעו רבים וכן שלמים בברלין לקבל את רנ"ק לרב להם, ולא אבה החכם הזה לקבל רבנות עליו. ואמנם היו רבים אשר הטילו ספק בדבר, לולא נגלה מכמה מכתבים שנתפרסמו אחרי פטירת צונץ, כי אמנם היה את לב רבים מחשובי עדת ברלין

למנות את רנ"ק לרב. בניקרולוג של צונץ על רנ"ק מביא הראשון דברי המנוח במכתבו אל בנו: „אין כל חדש תחת השמש! באמת כל דבר בעיקרו כבר היה לעולמים ורק הלבוש החיצוני ישתנה במרוצת הימים. ואולם זה ימשוך לבנו לראות, כמה חלופים ושנויים לטבע הענינים המתחדשים בכל יום אם כי בעיקרם אינם משתנים. — עם יון היה מטבעו רב הכשרון ושכלו עף במרומים, ועם כל זה אבד עליו כלח והשכלתו אבדה השפעתה, וגם עמי אירופא המשכילים עם כל כשרונם הרב הולכים אחורנית בהתפתחות רוחם וזקנה קופצת עליהם. כמה מן דקדוקי עניות בספרי חכמיהם! כן היה עם עַם יון בעת הפסיד החכמה האמתית ותחתיה באה חכמת הסופיסטים. פה נשמע ריב שפתים של חכמים על דבר ענינים קלי ערך אינם מעלים ואינם מורידים, ושם לא יבושו חוקרי הטבע להשמיע בפומבי, כי אין לחקירתם אלא ארבע אמות של חרשת המעשה בלבד. המחלוקת בין תלמידי היגיל היתה לי למורת רוח ונצטערתי עליה, אבל באחרונה שחקתי עלי בעצמי. מי אני אשר יפעלו עלי דברים כאלה; רחוק אני מהם וממועצותיהם! כן הוא, הענק, הארי שבחבורה [היגיל] מת, ואת תלמידיו יגרשו מגֵו לבלי יסופחו אל אחת הכהונות לאכול פת לחם!" וצונץ מוסיף על הדברים הנמרצים האלה: „בעלי ברית היגיל ומתנגדיהם לא שערו אז כי בגליציה יושב יהודי חרוץ ומבין אל מחשבותיהם ומוציא עליהם משפט צודק בכל אופניו" (צונץ, קובץ כתביו, ח"ב, צד 157).

כנודע נמשך רנ"ק אחרי דעותיו של היגיל ובהן שגה כל ימי חייו. משפט רנ"ק על דבר התפתחות היהדות בנוי הוא על השקפת היגיל, ובפרט בנוגע לטבע התפתחות האומה והליכת התולדה; שלש תקופות הן לכל עם ועם כמו לכל דבר הַמִּתְהַוֶּה בטבע: תקופת הצמיחה והעליה, תקופת העמידה ותקופת הירידה. המשפט הזה הוא יקר מאד; ואם כי נתבטלו כבר כמה מדעות היגיל והגיוניו, הדעת הזאת בנוגע להליכות התולדה בכל עם עומדת בתקפה וממקומה לא תזוז: „אולם באומתנו — אומר רנ"ק — הגם שבאתם אל החומרי והצונות החושיות, נכנענו גם

אנו לסדרי הטבע הנוכרים, עם זאת, — הדבר כמאמרם ז"ל: „גלו לבבל, שכינה עמהם, גלו לעילם, שכינה עמהם וכו'"; היינו שהרוחני הכללי שבתוכנו יגן עלינו ויצילנו מדין כל בני חלוף, וכל זה נמשך בנקל מן האמור למעלה. — אכן ראינו להזכיר העתים שעברו עלינו מעת צמיחת האומה עד היום הזה, כדי להראות בבירור, איך נשנו ונשלשו בנו סדרי שלשת המועדים שהזכרנו, ואיך במלאת הימים לבלייה התוך והפסד נתחדש בנו תמיד רוח חדש ומחיה" (מונה"ז שער ח'). ואגם דבר גדול השמיע הרנ"ק, כי בזה נראה כח נפלא בעמנו, כי יחיה אחר נפלו ויקום ויתעודד לחיים חדשים בעת נאמין כי כבר אפסו כחותיו. ובאמת ראינו כזה פעמים רבות בתולדה עמנו, כי על ידי רחיפה רוחנית שב עמנו לתחיה ונצל מכליון חרוץ. „כי ירב פעולת הרוחני ההוא עוד, לאגוד גם אותן הקהלות השונות יחד על ידי אגודת מה, עם רחוקם זו מזו ורוב ההשתנות בהן, עד כי ישוב להיות אומה שלמה וגוי גדול בפנים מה יותר מבראשונה, כאלו היה לגוף גדול רוחני, בעל איברים רבים שונים ומתאחדים בפעולת כללותם. והנה לא יתכן כל זה, לפי המבואר בקודם, בלתי אם רוחני האומה עז ונבון, נותן חיות ועצמה ליעפי הצרות, מעיר נרדמים ומחבר נפרדים" (מוה"ז שער ט'). נגד זה נערוך דברי שי"ר, אשר גם הם מסכימים לרעתו של רנ"ק; אבל חסרים הם היסוד המדעי, אשר עליו בנה רנ"ק את דעותיו. בהקדמתו להעתקת „אסתר" לראסין (בשם „שארית יהודה") יאמר שי"ר: „קיום אומתנו הנבחרה זה כמה אלפים שנה הוא אחד מן הדברים אשר יתפלאו וישתוממו עליו כל העמים אשר על פני האדמה, עת אשר יראו לאומים קדמונים אשר נתנו חתיתם בארץ החיים, אשור, בבל, פרס, מדי, יון ורומא, כולם שלטו על קצות הארץ נושבות בימיהם ויבנו להם עמודי אבן למוסדי עולם, להקים שמם לדור אחרון, וכלם חלפו הלכו להם והיו כלא היו. גם מרבית חרבותם תמו לנצח, ואשר מהם יעמדו המה רק כמו עדים נאמנים על גובה רוחם ודרכם כסל למו... ואין נסתר משטף הזמן כי יעבור והיה לו למרמס. ויהודה עוד רד עם אל ועם קדושיו נאמן... עיניו חזו קורות כל האומות האלה מראש ועד סוף, איך עלו מעלה

מעלה, גדלו והצליחו, ואיך ירדו מטה מטה, עדי פסו מחלד, כי נבלעו בארץ נשיה וכצללים על הקיר עברו אחד אחד ואינימו..."

דברים כאלה בימינו אולי לא חדשים המה; אבל עלינו לדעת כי ממקור נאמן הזה שאבו בני דורנו מים חיים כאלה להשקות צמאים ועיפים. והחכמים היקרים האלה, אשר העמידו את היהדות על בסים המדע ואשר הרוו את עמנו ונפחו בו רוח חיים, לא מצאו אז אזן קשבת לדבריהם. אז נמצאו רבים, אשר התקלסו בחכמים ההם וקראו אחריהם מלא, ולא רק השוכי גליציה רדפו באף ובעברת זדון את רנ"ק וחברו שי"ר, כי גם בגרמניא נמצאו חכמים מלעיבים בשי"ר וחכמתו. אומרים על החכם ברנאים, רב היראים בהאמבורג, אשר בשעתו היתה השפעתו גדולה על העם, כי לגלג בחקירותיו של שי"ר ונבא כי אין עתידות „לחקירות בסגנון בעל „צמח דוד"". ולכן לא יפלא בעינינו כי ישבו החכמים רנ"ק ושי"ר כמו אל עקרבים בגליציה.

שנות ההפתחות ההשכלה בגליציה התחילו בשנת תקע"ד. אז ישב רנ"ק לבטה בעיר זשולקייב ולא ידע מחסור ונאספו אליו חברים מקשיבים לקולו מעיר לבוב הסמוכה לו. המובהק שבהם היה שי"ר, אשר עוד בבואו בימים זכר את העונג אשר שבע בחברת רנ"ק בהקשיבו תורה ודעת מפיו. בשנת ת"ר אחרי פטירת רנ"ק יכתוב שי"ר כדברים האלה: „זה כשלשים שנה מעת הכרתיו וראיתי זיו פניו בפעם הראשונה, בהיותו בעיר גדולה לדרוש ברופאים כי חולה היה. אך רוחו היה חזק. ובדברי עמו צלחה עלי רוח בינה ודעת, וכמעט נהפכתי לאיש אחר. כה ידע להפיח תשוקתו הרבה בלבות הנדברים אתו לכל מדע ולשון" (כרם חמד, חלק ו', עמוד 45). וכן יעיד על רנ"ק במרוצת הספדו עליו: „חן שפתיו ונועם אמרותיו משך אבירים בכחו. הוא החל להיות גבור בארץ ולא חת מפני כל מחרף ומוציא דבה ולא חדל ללמוד וללמד מדעים בכל ענין. כל מכיריו בחורים וגם אנשים השיגו תועלה בחברתו. לאלה פקח לב על הכח הנשגב של שירי האשכנזים גאָטרע ושיללר ועל היופי הרב בשירי העברים לוצאטו וויזל (?), ולאחרים הראה נפלאות בחכמת השעור והמדידה. לקצת יודעים

העיר על איזה מאמרים במורה נבוכים ובספרי הראב"ע ז"ל, אשר העמיק בהם עד מאוד ברוב תבונתו הירדה עד פנימת כל ספר וכל מדע.... כה זָרַע זֶרַע המר בלבות כמה ממיודעיו, עד כי איזה מהם נהיו למשוררים מפוארים בלשון עברית וגם אשכנזית, ומהם חכמים במדידה וחשבון, ומהם עשו חיל בהקרי לב... אזכרה עוד עתות יקרות אשר נסעתי אליו כפעם בפעם על יום או יומים או על שבוע, או הוא בא אלי והלכנו לשוח בשדה. מה מתקו לי טיולים כאלה מכל מנעמי חלד. אזני לא שבעה חכמת אמרותיו ובכל מלה הוסיף לקח" (שם עמוד 46-47).

אחרי עבור שנים אחדות באה הצרה הנודעה על רנ"ק, כי העלילו עליו כי שם ידו עם הקראים לרדוף אחרי הדת הרבנית, ורנ"ק אשר מטבעו היה שונא מחלוקת וגם איש ידוע חולי נשתמר ברוחו עוד יותר ושם מחסום למו פיו ורק לקרובים לו ברוחו גלה מצפוני לבו. אולם לא כן שי"ר עמדו. הוא הפיץ רעיוניו חוצה. ולכן שטמוהו רבים וירדפוהו ככל אשר היה לאל ידם, ועד יום בואו לעיר פראג היה הוא כמטרה לחצי כל המתחסדים ומורדי אור. „חיתי מלחמה ארוכה — כותב הוא לרעהו שד"ל — נגד כל חנף ומרע, צבוע וממרה, ואין מספר לתלאותי. ראשונה יצאו לקראתי עוטי מעיל היראה ותחת למדם לבושי קנאה וגאוה. בידם חרב ניקמת נקם ברית ובקרבם עמל ואון, לא יראתי מהמונם ומקולם לא חתי ואחור לא נסגותי. ועוד גם היום עברתם שמורה נגדי, ולא הדלו מאז ועד עתה להשפיל כבודי לעפר, להרע לי בגלוי ובסתר, לסתום מעיני מזוני ופרנסתי, אשר לולא רשעת נפשם וזדון לבם עוד מכבר מצאתי מנוחה לביתי בדרכים שונים. הייתי עבד נאמן לעדת ישראל ולדתנו הטהורה, או אחזתי בעבודה נקיה וקלה המחיה את בעליה. ובשקט מכוני גם לנפשי היתה אורה ושמחה, וגם ילדי רעיוני אשר חנן אותי אלהים היו יוצאים לאור, משמחים רואיהם ואביהם, אך אלה האורבים עלי חנם גרשוני מהסתפח בנחלת ה' לאמר: לך עבוד עבודה כבדה (הוא עבודתי בתור סוכן ונאמן לחברת חוכרי בשר כשר בלבוב) אשר תחתיה יכופו גֵו ונפש..." (אגרות שי"ר עמוד 78). — וכה הוא כותב בקיץ תקפ"ט לרעו ר' ליב הוליש: „וכבר העירות במכתבך ידיד

נבחר! והזכרת את כל התלאות אשר ימצאון רוב דורשי תושיה למנוע את מהלכם, או לאחר את פעמיהם, כאלו נפקדו למלאכי זעם משטן המשחית אשר ילחם מני אז בזרוע כחו נגד כל טוב ומועיל לבני אדם וידו מחזקת באופן הזמן לעצור גלגל עגלתו בלי לרוץ אל מטרת השלימות הערוכה מיוצר בראשית, או גם להשיבהו אם יוכל. נגדו ונגד צבאיו יָוְלדו כפעם בפעם אנשי לבב ולבושי עוז וגבורה..." (כ"ח, ח"א, עמוד 83). ומגיאי דורשי תושיה הוא מצייר לא רק בתור אויבים ומקנאים, כי גם בתור אוהבים ומבקשים טובתם, אשר אמנם ידעו להוקיר פעולת איש נבון בר הלבב, אולם יבואו במועצותים להרפות ידי אוהבי האמת לאמר: מה לך ולצרה הזאת? מה לך להלחם נגד הבערות של עם הולך בחשך ונוטה בלבו אחרי מתעיו? הלא רק את נפשך תחבל והצל לא הצלת את עמך. את האנשים האלה יצייר בהספדו על אלופו מנוער רנ"ק לאמר: „מי הרוצה ללכת במסלה חדשה... כמה מניעות ממכירים ומקרובים אשר יבהילוהו מדרכו. ובאו דודו ומכרפו להוציא כל ספרי מדע מן הבית ואמרו לו: העוד עמך? ואמר: אפס! ואמרו: הס כי לא להזכיר, פן נשרוף איתך ואתהם באש, ואם לא אנחנו, הלא ידעת כי יש מתחסדים בארץ ובעיר; ושרצו הצפרדעים בכל בית ובכל חדר, אלה הנחשים השרפים השורפים בהבלי פיהם ובגפרית אשר בשפתם וגם בידיהם את שם כל משכיל וגם את ביתו, כאשר שמענו רבות לצרותינו ולבשתנו, ולרוב גם אם לבו כלב הארי המס ימס, ולכן עוד עם היום ימעטו שם המשכילים הישרים, רק האיש אשר נשמת שדי תניעהו ותאמצהו נגד כל מונע ומחריד. וכזה היה גבר מצויין הלזה [ר' נחמן קרוכמאל] וכו'" (כ"ח, ח"ו, עמוד 45).

על הרעה הזאת המוצאת כל אוהב האמת ודורש טוב לעמו הביט רנ"ק בעין סוקרת וחודרת היטב וירע כי כן היה מדור דור. הוא כותב: „וכשתחקור תמצא שכן הדבר נהוג עם אחרונים ועם ראשונים עד הנביאים ע"ה. ההמון הולך אסור בזיקי כל כהן אליל, כל מתקדש ומתחסד, חרטום ואשף, בעל שם ובעל שד, והמתקומם כנגדם ישסו וישליחו בו את החיה הרעה בעלת פיות רבות וחסרת עינים. ככה המשיל וגדר את המון

האספסוף פרידריך המלך החכם לעם פרייסן" (אגרת רנ"ק במבוא טונה"ז לר' מאיר הלוי לטרים).

בכלל נשמט הרנ"ק מהם, כי ידע להשמר ברוחו וגם עד סוף ימיו לא היה תלוי בדעת אחרים, ולעת זקנתו, כאשר נטה ידו הלך לטרנאפול מקום מושב חתנו הרופא. לא כן שי"ר אשר כל ימיו היה מצפה לפרנסה על ידי אחרים. בראש אויביו עמדו „הרב [ר' יעקב אורנשטיין] ובנו, עשירי כסף, ועי"ז גם מטילי אימה על הצבור". הבן שהיה גם בעל מדות נשחתות מאוד (הוא מת בחיי אביו), כאושר יעיד שי"ר באגרותיו וכאשר שמעתי משיחות זקנים בארץ מולדתי, לקח בשנת תקצ"ב את עסק חכירת הבשר, רק למען קפח פרנסתו של שי"ר. ועל תלונתו של זה לפני בן הרב, כי כן לא יֵעשה לאיש יהודי השיב הקנאי בגאוה: „בעושה מעשה עמך". כנראה היתה השנאה לא רק מקנאת הדת כי אם שנאה פרטית כפי שנשמע מדברי שי"ר לר' זלמן שטערן מיום י"ג אלול תקצ"ג: „... יש לי שונאים ומקנאים מצד הבוערים והמתחסדים ובראש אלה האחרונים האב"ד דפה וסייעתו. ריב בינינו מאז ומקדם על אודות דרכי מחשבותינו השונים מאור, וגם על אשר עשיתי לו בימי ילדותי, כי הראיתי לכל חדושיו אשר הדפים אז המקורים אשר מהם לְקָחו". (תשובות תלמידי מנחם בן סרוק ותלמיד דונש בן לברט בהקדמת המו"ל ר"ז שטערן). הדברים האלה ילמדנו דעת, כי מה שכתב המליץ הנפלא ר' יצחק ערטר במליצתו היקרה „מאזני משקל" (נדפסה בפעם הראשונה בבכורי העתים תקפ"ג) אשר שם לעג לר"י אורנשטיין („מחברת גבר הוקם על לישועת יעקב בעיר ואם בישראל"), יען רק „שער הספר והקדמתו" למחבר הם, כ"ז הראה לו בל"ס החכם שי"ר, שהיה מעמיק גם בפלפול התלמודים, כנראה מהערותיו לספרו של חותנו „קצות החושן".

נגד שי"ר קמו גם אנשים אשר בשם „אהבת הלאום" מצאו מגרעת בפעולתו הספרותית. נגד אלה ממקנאיו כותב הוא לר' ליב הוליש במכתבו שהזכרתי כבר: „באהבת ישראל ידבר כל היום והיא תשרש מקרבו אהבת אדם — אהבת הטוב והאמת, יחשוב כי בשנאת כל עם (בשנאת כל דרכיהם) גם

המשובחים והיפים אשר הלכו בהם כל גדולי עמנו כרבנו סעדיה, הרמב"ם ודומיהם, אוהב את עמו. והנה אהבה כזאת לשנאה תחשב, היא הרֵעה לנו מאז, הרבתה משטמת כל הגוים עלינו, ובמחשכים הושיבתנו שנות מאות רבות. ידינו רפו מעשות טוב מאומה, ונהי למעטם על שכנינו בכל ארץ וארץ. ולא אומר ח"ו כי לא חשקה נפשי בבית יעקב, חלילה וחלילה! נשבעתי לך כה, חי ה' אשר עשה לי את הנפש הזאת, כי כל לבי אל זרע ישורון, אהבתי את עמי בכל נפשי ומאודי, ועד זקנה ועד שיבה אני אסבול כל תלאה ומצוקה, אם רק לטובתם תהיינה.... אולם נסיונות וחקירות רבות בקורותם הראוני כי לא בהפרידם מכל לאום לבלי קחת חלק מאומה מחכמותיהם, דרישותיהם וספריהם היקרים, יעלו אל המעלה הנכונה אשר נועדה להם, ורק אם יבקשו הטוב מכל ארץ ועם ויגדלו על כלם ביסודי אמונתם הטהורה והאמתית... ויהיו לעם חכם ונבון." — מצד השני נטרו לשי"ר איבה אלה המשכילים שהרחיקו ללכת עד קצה האחרון. הר' יהודה מיזעס, אשר בספרו „קנאת האמת" הלל מאוד את שי"ר נהפך לו לאויב, בגלל דבריו אשר כתב בתולדות ר' נתן בעל הערוך, אשר בהקדמת החבור התנגד שי"ר למחשבות אלה המחפשים בחורים וסדקים איזה מאמרים מחכמים גדולים, למען יהיו להם לעזר במחשבותיהם. דבריו אלה הציתו אש קנאות בלב המשכילים האלה. „אחרי כן" — כותב שי"ר לרעהו שד"ל — „באו המתחכמים, נערים תעלולים, קנאוני במזמותם וערמותם, צררו לי בנכליהם וישטמוני עד מאוד על כי לא לבי הלך אחרי יצרם ומחשבותם אשר הם זונים אחריהם, נאצוני גם הם ויבזוני בעיני דלת העם" (אגרות שי"ר, עמוד 38).

שי"ר עשה רושם גדול בספרות ישראל ע"י מאמריו בנוגע לתולדות גדולי ישראל בימי הבינים, הלא הם תולדות ר' אליעזר הקליר, רב סעדיה גאון, רב האי גאון, רבנו נתן בעל „הערוך", רבנו חננאל ורבנו נסים מקרואן. חכמים מגרמניא כמו יאָסט וצונץ וגם גיגר הצעיר קדמו פני החקירות האלה בכבוד ויקר.

במלים מעטות — כי לחקירות ארוכות אין כאן המקום — ארמז פה, כי בדבר הקליר טעה שי"ר טעות גדולה, בהעמידו את

זמן הפייטן בשנות המאה העשירית למספרם ומקום מושבו באיטליא, וע"ז בנו חכמים אחרים — צונץ ור' מיכאל זקס ועוד — בנינים שונים, וגם כאשר הוכיחו רבים וכן שלמים — ובראשם שד"ל, אשר מאז סרב להסכים להחלטת שי"ר והתוכח עמו בדברים של טעם — כי יש סברות וגם ראיות נכונות המוכיחות הקדם זמנו של הקליר ובהכרח גם ארץ מולדת אחרת, עמד שי"ר ימים רבים עד עת זקנתו על דעתו ונסה בפלפולים עד לאין קץ לבטל הראיות שכנגדו, עד כי חזר בסוף ימיו והקדים זמנו של הקליר בערך מאה שנה, מבלי התקרב גם אז אל נקודת האמת. והעיקר כדעת שד"ל, כי מקומו של הקליר בסוריא, ולא רק שקדם לרבנו סעדיה גאון כאשר הוכיחו אח"כ, כי אם קדם ג"כ לר' נטרונאי גאון שחי בסוף המאה הששית לאלף החמישי (באמצע המאה התשיעית למספרם), ובזמן הגאון הזה כבר נתקבלו פיוטי הקליר בתפוצות ישראל (עיין ע"ז דברים מחוכמים לראה"ו „ברור דור ודורשיו", ח"ד, עמוד 119 — 118). ופרטי דברים כאלה אשר בהם טעה הרב שי"ר נמצאים למכביר. עם כל זה מוכרחים אנחנו להוציא מלבם של טועים הדוברים עתק עליו בלעג ובוז וישכחו כי הוא היה הראש והראשון — ובזאת גדל על רנ"ק, אשר לא שם לב אל הפרטים — להראות את הפנינים היקרים המשובצים בספרותנו התלמודית והרבנית. עד ימיו של שי"ר הביטו על הספרות היקרה הזאת המלאה שרידי תולדת עמנו, כעל ארץ תהו ובהו ואין סדרים לה, לא ידעו ולא שמו אל לב לדעת, כי הספרות ההיא היא פרי התפתחות ישראל בזמן ארוך מאד, ובדעתנו אותה נדע תהלוכות הזמן ופעולתו על עמנו. שי"ר הורה לנו הדרך להוציא אבנים יקרות מאבני גיר מְנֻפצות, מרגליות מִנֶטל החול, ולכן פעולתו עומדת לעד.

כבר הקדמתי ואמרתי כי לא אערב בעד כל הוכחותיו וסברותיו של שי"ר ולא רק בזמננו הוכיחו לו כמה טעויות כי גם בזמנו. מלבד מה שהזכרתי כבר בדבר זמן הקליר וארץ מולדתו הנה טעה עוד בכמה פרטים וכללים עיקריים, ועוד יתרה עשה לעמוד על דעתו נגד כל הוכחות שכנגדו, ובזה אמנם חטא הרבה. כן עד"מ בזמן רבנו גרשם ורש"י, בדבר משפחת ר' קלונימוס

הזקן שבא מלוקא באיטליא למגנצא ועוד כמה השערות אי־נאמנות. עכ"ז עלינו להסכים לדברי ר' יו"ט ליפמאן צונץ, אשר בהקדמת ספרו „ע"ד דרשות היהודים" הוא כותב: „מצדי לא יהיה זה נעדר התועלת אם אגיש פה תודה וברכה להחכם המהולל רפאפורט, אשר שמו יתנוסס על ספרי לא פחות ממאה ועשר פעמים. ולא רק מספריו שהדפים למדתי הרבה והוספתי דעת בחקירותי, כי גם מחליפות מכתבים שהיתה בינינו זה שליש שנים. ר' שלמה יהודה רפאפורט היה ממשפחה רמה ונשאה, אשר ממאה הט"ז למספרם ואילך נודעה היא לתהלה גלל רוב החכמים שיצאו ממנה, כבר יצאו לו מוניטין בעולם המדעים ע"ו תולדות חכמי ישראל בימי הבינים (מאה התשיעית והעשירית) שכתב ופרסם בעולם. אדמת חכמת ישראל שְׁדדה למכביר ע"י הספרים והחבורים ההם המלאים להם בקרת עמוקה, עיון נמרץ וחודר עמיק עמוק וידיעות רחבות ומקיפות את כל המקרים אשר דעתם נחוצה לנו..."

ג.

ר' שמואל דוד לוצאטו. משפט ר' שמחה פינסקער עליו. תולדות שד"ל. אביו. הצטינות שד"ל בילדותו. שד"ל בתור פייטן ומדקדק. שד"ל נקרא להורות בבי"מ לרבנים בעיר פאדואה. מכתבו הראשון לשי"ר. השקפת שד"ל על היהדות. „השכלת יון והשכלת ישראל". תמצית דעותיו של שד"ל. הוא יותר נוטה אחרי האמונה מאשר אחרי החקירה הפילוסופית. עיקר הדת הוא הלמוד המוסרי היוצא ממנה. שופנהויער והרטמאן ושד"ל. ההבדל בין שד"ל ורנ"ק ושי"ר. ריבו של שד"ל בשי"ר.

פעולת שי"ר והתפתחות התקופה הזאת שאני מדברים בה אי אפשר שנבין אותן היטב אם לא נשים עין על פעולת ר' שמואל דוד לוצאטו. במלים מעטות עלי לשלם חוב קדוש לי, והוא להודות במו פי, כי דברים שאמרתי במקומות שונים לפני ימים ושנים והטחתי אמרים נגד כבוד שד"ל טעות היו בידי, יען אז לא ירדתי לסוף מחשבותיו ולא הבינותי לדעתו כראוי. שד"ל הוא בן יקיר לעמנו, חכם אמתי אוהב האמת,

יהודי אמתי אוהב עמו בכל לבו ונפשו, פייטן ובעל נפש יקרה, שלם במדותיו ותמים בכל מעשיו, ובמה מעלות טובות לו עלינו, כי גדולות ונצורות פעל לטובת היהדות וחכמת ישראל. עליו יצדק מאד משפט החכם המובהק ר׳ שמחה פינסקר אשר כתב על שד״ל כזה: „הוא [שד״ל] אחד מן השרידים המעטים מאוד בעוה״ר בזמננו המשעבדים את עצמם להחכמה והעושים את עצמם משרתים לה ילא את החכמה משרת להם ועוזר ומסייע לכל צר ולכל שואל, מבלי לֵאות וכבדות ותרעומת בלב נבון ונפש שמחה כשם שהוא שמח לעשות רצון קונו ולהדבק במדותיו. הוא הגבר אשר יאות לו קידם כל יתר הארי־הכבוד שם אדם על צד האמת. אשריו ואשרי מכיריו ואשרי גם אני שזכיתי לבוא בברית אהבתו זה רבות בשנים, כי הרבה למדתי ממנו והרבה השתדלתי להשוות מדותי למדותיו אעפ״י שלא עלתה בידי. הוא האריה הצועד לבטח דרכו ולא יחת מקול המון אשר סביב שתו עליו וכל לשון תקום אתו לקנטרו ולנצחו לא תצלח, כי נס האמת נתַּן לו להתנוסס מפני קשט סלה" (לקוטי קדמוניות, בנספחות, עמוד 114 בהערה). שד״ל כל ימיו לא ראה בטובה ובעצמו שמח על גורלו כי לא נפל עושר בחלקו (הקדמתו לבית האוצר, ח״א), וברוב דאגותיו ומכאוביו אשר סבל עד זקנה ושיבה התגבר כארי באהבתו הנפלאה לתורת ישראל ולעמו. מפיו ומפי בני ביתו האציל אוכל וקנה ספרים יקרים וכ״י בדמים יקרים, וכאשר באו לידו מהר והודיע טיבם ברבים והעניק לכל דורש ומבקש לרעיו ולתלמידיו ולכל אדם בלי הבדל. הוא זרע לצדקה וחכמי זמנו מצאו מאה שערים. „צדיק הוא מתהלך עם האלהים ודרכו דרך המלך מלכו של עולם", כתב עליו תלמידו ורעו ר׳ אברהם ב״ר יצחק לאטש (אגרות שד״ל, עמוד 640). וגם הלמידו ר׳ שמשון יינטילומו, אשר רוח אחרת היתה אתו ועזב את הרבנות באהבתו לדעות חפשיות למורת רוחו של רבו שד״ל, כותב עליו: „יכלה היום ואני לא אכלה מלספר דרכיו! ... קום צא בשוקים וברחובות העיר, זה שמו אשר יקראו לו: אבי האביונים, דובר אמת, שופט צדק, מודה על האמת, שונא בצע" (אוצר נחמד, ח״א, עמוד 63).

שד"ל נולד בעיר טריאסטי ביום הראשון לחדש אלול שנת תק"ס (22 אבגוסט 1800) לאביו מר חזקיה לוצאטו, שהיה מבני דלת עם, חרש עצים, אולם איש משכיל בתורת אלהים ומפיו הקשיב בנו תורה בכתבי הקדש. אביו היה איש פשוט אבל תמים עם ה' ועם אנשים ומרוחו האציל על בנו מדות יקרות וחשובות. וכבר בימי עלומיו התנכר האיש לפועל צדק והולך מישרים, ונודע כי בעת בחרותו אסף נער משולח מן השוק ולמדו תורה ומפהו האכילו (הוא שמואל חיים זלמן שהיה אחרי כן משכיל וחכם). ושמו הטוב נודע בעיר מולדתו ובין אחיו האיטלקים, כי בהיותו בן י"ט שנה כבר כתב שיר־זהב בשפת איטלקית לכבוד יורש־העצר של מלכות אויסטריאה שבא אז בשערי טריאסט ובקר את בית הכנסת בעיר ההיא. ובהיותו בן כ"א שנה הדפיס תרגום התפלות ללשון איטלקית.

שד"ל היה פייטן ועמקן נפלא בדקדוק שפת עבר וסגולת מליצותיה ובזה כמעט עלה על כל בני דורו (ורק אד"ם הכהן לעבענזאהן ור"ש פינסקר ידמו לו בזה). שמעו הלך כבר למרחוק ובהתיסד אז באיטליא אשר לאוסטריא תחשב, בית מדרש לרבנים (קוליגיום ראביניקום) נקרא הוא להורות שמה תורה שבכתב, תולדות עמנו, דקדוק שפת עבר וחקר הלשון. בשנת תקפ"ט בא לפדואה להרביץ שם תורה ושם היתה מנוחתו עד יום מותו (ליל יוהכ"פ שנת הרכ"ו). ובשמעו שמע החכם שי"ר רחש לבו לו אהבה על כל גדותיו, וביום כ"ח אב שנת תקפ"ט יצא לקראתו וכתב לו מכתבו הראשון (נדפס בראשונה עם השמטות בכ"ח, א', עמוד 19—16 ואח"כ בלי השמטות באגרות שד"ל עמוד 168 — 165). במכתבו זה חוה שד"ל בפעם הראשונה להגיה בכה"ק והציע לגרום: ואפי על הֶבל יִתֹּם, במקום על תַּבְלִיתָם (ישעיה י' כ"ה). כנודע היה זה נצוץ יוצא מפטיש הגדול הזה אשר הלהיב כמה לבבות בין חכמי עמנו לשלוח יד בכתבי הקדש להתקן ע"מ לקלקל. וכמה ידים עסקניות נגעו בספרי הקדש ובעליהן לא ידעו עד מה מחקרי לשוננו ורק הות לבם השמיעו לעַוֵּת את הכתובים. שד"ל ועוד מעטים כדומים לו ידעו לכון את האמת ויתרם היו חסרי בינה וידיהם ידי עשו.

ימים על שנה עברו בחליפות מכתבים בין שי"ר ושד"ל, ובכ"ז כמה רחוקים הם איש מאחיו בהלך רוחם ובהשקפותיהם.

השקפות שד"ל על היהדות היו נעלות מאוד וישרות למוצאי דעת. במאמר קצר בשפת צרפתית העמיד את היהדות על יסודים קצרים נאמנים מאוד ואותם אעתיק פה לתועלת הקוראים:

השכלת יון והשכלת ישראל.

„השכלת העולם היא פרי תנובתם של שני עיקרים מתנגדים זה לזה תכלית הנגוד: השכלת עם יון והשכלת עם ישראל. מעם יון למדנו: הפלסופיא, המדעים והחכמות היפות, התפתחות הרוח האנושי בשכל, הדעת, הסדר הנכון, האהבה ליופי ולהנערץ, קניני השכל והמחשבה. מעם ישראל למדנו: הדת והמוסר, אהבת זולתנו, אהבת הטוב והישר. השכלת עם יון אפשר לה שתגדל ותתרחב, יען כי הדעת תגדל אם נשגה בה ובכל יום נוכל למצא חדשות ונצורות לא ידעו אבותינו. אולם היהדות במקומה עומדת, הלמודים היוצאים ממנה לא ישתנו. רגשות הלב מקבלים לפעמים מדות נשחתות; הטוב מונח בטבעם של בני אדם והרע ילמדו בארחות חייהם. היהדות תוכל לפשוט כמה דעות שבאו לה מן החוץ ואפשר שתשוב לעיקרה הראשון, אולם לא תשתלם עד קצה האחרון.

„השכלת עם יון אשר תשנה פניה תמיד תמצא חן בעיני רבים ותמשוך לב אבירים בכחה, בעוד שהיהדות, אשר היא בלמודי־מוסרה במקומה עומדת, תזקן ותעלה קמטים, ולכן לרבים תהיה למשא, לכלי אין חפץ בו, לדבר שאבד עליו כלח.

„עי"ז מובנת לנו גדולת השכלת יון והתגברותה על היהדות.

„אולם בכל זה נמצא כי טבע האנושי נמשך אחרי אהבת הטוב והישר. היופי והנערץ לא ישפיקו לעולם למין האנושי לגרש רגש אהבת הטוב והישר. חברת המין האנושי לא תתקיים בלי רגישות טובים וישרים, ואולם השכלת יון לא תברא רגשות כאלה; היא תחלישם או תעקרם לגמרי. ולכן נראה תמיד כי הטבע האנושי יתנגד נגד ממשלת השכל ויגביר חילים לטובת רגשות הלב, אהבת הטוב, והוא: רוח היהדות. אבל אם תפול השכלת יון ותכרע תחת רעותה (השכלת היהדות) גם אז נראה

התנגדות בטבע מין האנושי, יען כי שואף הוא ג"כ להתפתחות שכלית. ויש אשר הקצה הזה יגבר חילים ויכריע תחתיו את הקצה השני, אבל לא לאורך ימים.

„ובשביל כן נמצא תקופות שונות בהתפתחות ההשכלה ולא תלך בדרכה קדימה מבלי מעצור, כי אם תשתנה מזמן לזמן. הפסק התנועה וההתעוררות אפשר רק אם אחת הקצוות תגבר על רעותה נצחון גמור. וזה לא יתכן רק בתנאי שיותר השכלת יון הרבה ממדותיה ותשים מתג ורסן לרוח תשוקתה השואפת קדימה, בעוד שהיהדות אשר טבעה הוא העמידה, אי אפשר לה שתשתנה ושתותר מה מדעותיה.

„אמת הדבר, כי בכח היהדות לפשוט צורתה החצונית להרחיק איזה ענינים מוזרים לה בעצם; כלומר אפשר שתותר על ערכה בתור התגלות רוחנית ובלתי טבעית, תרחיק הלבוש התיאולוגי וההיסתורי; או כי תוכל להחזיק במעוז הדת האלהית ותרחיק רק המצוות המעשיות שאינן תולדות מוכרחות מלמודי המוסר אשר לה. אולם באופן זה או זה תפסיד היהדות ערכה ותועלתה וממשלתה על רגשות בני אדם, יען כי ממשלתה זאת נוסדה רק על האמונה במקורה האלהי — מצד אחד ועל הדעת שלא תשתנה הדת הזאת — מצד אחר. ועוד גם זאת: אם גם תותר היהדות הרבה משלה לא תחדל מלחמתה נגד השכלת עם יון. כי כן הטבע בטבע האחרונה לשאוף לשנויים ובטבע הראשונה לעמוד על מקומה" (אוצר נחמד, ח"ד, עמוד 132—131).

הדברים האלה כתב שד"ל לעצמו בשפת איטלקית בראשית שנת 1838 ולא פורסמם רק כ"ה שנה אחרי כן. ובינתים נלחם כל ימי חייו נגד התנכרות לעם ישראל והשפלת ערכו. „הן אמת, אחי, בני, הן אמת כי הכרת מומינו מעלה גדולה היא; אך העדר הכרת מעלתנו, הלא גם היא פחיתות גדולה", כתב שד"ל באחד ממאמריו (כ"ח, ח"ז, עמוד 227).

נראה מה היא תמצית דעותיו של שד"ל.

יותר מה שהיה שד"ל חכם אוהב הדעת ובאמת ג"כ חפשי בדעותיו מאד, היה מטבעו וע"פ חקירותיו אוהב עם ישראל וחפץ בקיומו. ידיעותיו הרבות היו אצלו רק כאמצעי להחזיק

קיום עמנו, בחשבו כי כל מה שתתפשט הדעת בעיקרי היהדית וספרות עם ישראל כן יעלה ערך היהדות בעיני מחזיקיה ויתחזק קיום האומה. היהדות היתה בעיניו מולדת הלב והרגש, אשר לא באה לעולם להפיץ אמתיות נצחיות, כי אם להפיץ דעות ישרות ומוסרים טובים. ולא על לא דבר יצא במלחמת תנופה נגד הרמב"ם ונגד הראב"ע וכל תלמידיהם והודיע חבתו היתרה והגדולה לחכמי אשכנז וצרפת התמימים, אשר דבקה לבם בדת מורשה מבלי להרבות חקירה ודרישה. הוא מאס בלבו את החקירה הפלוסופית, אשר תכליתה להרבות חכמה ולהאדירה, ויעגב אחרי האמונה המשתדלת להפיץ מוסר ואהבת הטוב בין בני אדם.

אם נראה דעות שד"ל בעניני אמונה ודת, הנה בהשקפה ראשונה נחזיקן לשטחיות מאד ובלתי מספיקות לשכל האנושי, באמרו למשל, כי הדת איננה מרוצה מצד אמתתה כי אם מצד תועלתה. ולכן אין מן הצורך שיהיו כל דברי תורת משה אמתיים, כי כל כונתם רק להרגיל את היהודי למצוות ומעשים טובים ולהדריכו בדרך ישרה, וזהי לפי דעתו סוד קיום העולם. יען כי נמצא כי התולדה (natura) תחליק לשונה לבריותיה ותיפה להם פני ההוה נגד האמת רק לצורך קיום העולם. הבחור הלוקח לו אשה ומקוה למצא עזר כנגדו וחיים נעימים עם האשה אשר יקח, לא ידע עד כמה קשה פרנסתו של אדם העושה לביתו, ואף מי שפרנסתו בנחת ובריוח יש לו צער גדול בנים קשה מאד, ואפילו מי שאין לו בנים לא ישמח תמיד בחלקו עם האשה „אשר היא מצודים וחרמים לבה", ואעפ"כ הטביע הבורא בחכמתו, כי הטבע תחליק אמריה לאיש הצעיר בעת שתתגבר בו האביונה ויראו בו נצני האהבה ותעלים ממנו כל המצב האמתי, וזה צריך לקיום העולם. ובזה מונח גם יסוד הדת, אשר עיקרה הוא רק הלמוד המוסרי היוצא ממנה ולא הלמודים הפלסופיים, ולכן שגו אלה החכמים אשר אמרו להתאים הדת עם הדעת ולרמז על מקור האמתיות הנצחיות בתורת משה, ולכן זה בא בכבדו וזה בחביתו ומרבים שניהם פלפולים וחדודים להתאים אלו שתי הקצוות הבלתי מתאימות לעולם והאמת תצא

אנוסה משניהם (ראה במ"ע „אננאלען", שנת 1840, ואגרות שד"ל, עמוד 661).

הקורא הנבון אולי ישתומם לדברים האלה וישאל: וכי אלו דברי פלוסופיא הם? אולם מה ישתומם עוד יותר ומה היה משתומם החכם שד"ל בעצמו, אם היה יודע בימיו, כי זאת השטה הפלוסופית של התקוה הדמיונית בעולם הבריאה היא עיקרית בשיטת היאוש (Pessimismus) של שופנהויר ותלמידו הרטמן, ובקראנו ספרי האחרונים נאמין לפעמים כי דברי שד"ל הם, כאשר יִוָכח כל איש בקראו בספרו של שופנהויר „פארערגאַ אונד פאַראַליפאָמענאַ" (ח"ב, עמוד 22—321) ועל דבריו שם בנה הרטמן שיטתו של התקוה הדמיונות בטבע (Illusion) ומהם יתד ומהם פנה לכל דעותיו (ח"ר מספרו: דיע פֿהילאָזאָפהיע דעס אונבעוואוסטען, עמוד 51 עד 346 ובפרט מעמוד 190 עד 210, ובח"ש מספרו זה מעמוד 295 עד 365 וביחוד מעמוד 308 עד 328). ובלי ספק אם היה שד"ל יודע עם מי ארח לחברה היה בורח מדעותיו אלה; והוא אשר השנא את שפינוזא הכלית שנאה, אם כי שיטתו המוסרית נעלה ונשגבה היא במאד. על כיוצא בזה נוכל להמליץ מאמר חז"ל צדיקים ילכו בם וכו': מה שהביא את בני דורנו לידי כפירה הביא את שד"ל לאמונה ובטחון בה'.

מובן מאליו שרק באהבתם לחכמת ישראל התאחדו שד"ל ושי"ר ורנ"ק, אבל ברעותיהם ע"ד היהדות התרחקו זה מזה כרחוק מזרח ממערב. רנ"ק היה חוקר עמקן מאוד מחזיק בבריתו של היגיל, שי"ר לא היה פלוסוף כל עיקר ושד"ל מימיו לא חדל להעמיק חקר ביסודי היהדות ויחסה להפלוסופיא ובכר את הראשונה על השניה. כאשר התחילה חליפות האגרות בין שי"ר ושד"ל כבר נמצא כי היטב חרה להאחרון, על כי התחבר שי"ר לר' אברהם גיגר ולר' מרדכי יאסט, בעלי חקירה חפשית, ולכן גער בו והזהיר אותו לבלי יארח לחבורה עם אנשים כאלה הצדים בנפש היהדות לספותה. והאמת החביבה עלי גם משד"ל תחייבני להודות, כי מדברי שד"ל נראה גם מעט קנאה ברעהו שי"ר, וזה מונח בטבע מין האנושי, אם כי בלי ספק טרח ויגע שד"ל תמיד להתגבר על יצרו ולא חשך את רעהו מכבוד, גם אם

הביאהו המקרה להתגרות בו. ובודאי לא נתן שד"ל לנפשו דין וחשבון על רגשותיו אלה, כי מובטחני בו שהיה מתגבר על יצרו, אם לא הטעהו דמיונו להאמין, כי מלחמת ה' היא נלחם בשי"ר ולמקום שהלב חפץ מוליכים גם ההרגשות והדעות. אבל עלינו לדעת, כי שד"ל אהב את האמת ובזמן שהכיר כי הצדק עם שכנגדו חזר מדעתו והודה על האמת.

בעיקר הדבר כבר הזכרתי, כי היה שד"ל יותר חפשי בדעותיו משי"ר, ולפעמים ערב את לבו להגיד בגלוי דברים נוקבים ויורדים עד תהום היהדות. עב"ז הלך לשבתו לריב בחכמים גדולים ומפורסמים כמו הראב"ע והרמב"ם, ועי"ז היה לו מו"מ עם הרב נחמן קרוכמאל והחכם שי"ר, ולפעמים עבר הוכוח את הגבול והיה לריב פרטי, ובפרט בעת שהקניטו אותו בדברים אחרים. בריב זה אמנם עבר שד"ל לפעמים את גבול הנאות ועשה נגד היושר; בפרט בעת הצותו את שי"ר בשנת תקצ"ט והסית בו את אויביו, בעת אשר חיי רֵעו מלפנים היו תלואים מנגד, ומכל עבר ופנה שתו אויביו עליו להכחידו. אז לא נהג שד"ל כהוגן, להשפיל כבוד שי"ר בפרהסיא ולבזותו יותר לתת חרב בידי שונאיו בנפש להרגהו.

ד.

פעולות החכמים רנ"ק ושי"ר ושד"ל עושות רושם בגרמניא. המלמדים מפולין ופעולתם. ספורי החכם אליעזר בן־דוד על אדות מלמדיו בילדותו. לגלוגי בעלי „המאסף" למלמדי פולין. המצב המעציב של היהדות באשכנז בעת ההיא. התעוררות חכמים צעירים להחזיק במעוז היהדות. ר' יו"ט ליפמאן צונץ. תולדתו. מחברתו הראשונה „לספרות הרבנית". התעוררות החפץ לעשות תקונים בדת. הגביר יאקאבזאהן בראש המתקנים. מצבו החמרי של צונץ. פעולת צונץ ומרעיו לחדש נעורי היהדות. ספרו של צונץ „תולדות רש"י". דברי צונץ על אדות חכמת ישראל. ספרו „ע"ד דרשות היהודים". סבת חבור הספר הזה. הספר עושה רושם גדול בעולם המדע. דעת צונץ ע"ד התקונים בדת. ספרו ע"ד „שמות היהודים".

כמה מאות בשנים היתה היהדות בגרמניא רופפה מאד.

במאות השנים האחרונות אמנם היו היהודים בגרמניא שומרי דת מורשה ומכבדים את היהדות בנפשם ומאודם, אבל אם יאמר אדם כי היתה אז תורה באשכנז, אל תאמין. רבנים בערים הגדולות וקהלות חשובות לקחו להם ע"פ הרוב מפולין, וגם מלמדים ומורים לבניהם באו להם ממדינה ההיא. אמנם בעת ההעוררות ההשכלה במדינת אשכנז התחילו להתרעם על המלמדים מפולין, ולפי דעת רבים העמיקו שחתו אלה האנשים לבלבל את הסדר, למנוע את הבנים מלמוד המקרא, להרגילם בלשון עלגים ולהרחיקם מהגיון. בלי ספק קורטוב של אמת, או אם חפץ אתה, חלק גדול של אמת יש בדבר; אולם כל מי המחליט, כי רק הרע קבלו מפולין ולא את הטוב טועה בשקול הדעת. החכם אליעזר בן־דוד הנודע מספר מה שקרה לו עם מלמד שוטה מפולין, אשר לא רק שבלבל את מוחו בהיותו נער בלמוד מעיקל, עוד התעיב עלילה לשלח אותו עם סחורה להה"ר כרוכל בשוקים למכור והלק כחלק לקחו בריוח המסחור הזה, ויהי על ידי זה שם מלמד פולני לזועה לכל יהודי גרמניא. אבל שכחו כי בן־דוד זה — והוא חוקר חפשי מאד, תלמידו של קאנט — מספר מרבו שהיה לו לפני המלמד השוטה, והראשון היה חכם גדול, בעל מדות תרומיות מאד, וגם הוא מפולין מוצאו. ובן־דוד תלמידו של קאנט מעיד עליו כי חכמתו היתה כעין נבואה. ועתה הגע בעצמך! על מה לקחו הבאים אחריו את דברי בן־דוד לחצאין ויכדו עליהם משפט קיים בנוגע לדבתם רעה של המלמדים מפולין ולא עלו לרישא של מאמרו במקום שהוא מפליג בשבח המלמדים?

בעלי „המאסף", „המשכילים הראשונים" בגרמניא, אשר ידיעתם היתה רק שטחית ולחצאין לגלגו תמיד במלמדי פולין, ושגור היה תמיד על פיהם תרגומם לפסוק: והקריב הכהן את קרבנו המזבחה. והקריב — אונד ער ווירד מקריב זיין, הכהן — דער כהן, את קרבנו — זיין קרבן, המזבחה — אויף דעם מזבח, אך לו יהי כדברי המלגלגים, כי כך נהגו מלמדי פולין לתרגם, הנה אין לשכח, כי אז נמצאו לכה"פ בעלי בתים בגרמניא יודעים מעט את התורה. ועכשיו הכל נעשה בסדר ובמשמר, ויש

לנו העתקות יפות מאד בלי מספר, וכשיגיע הנער לבן י"ג ויכנס למנין נותנים בידו פסת נייר כתובים עליו דברי ברכת התורה באותיות רומיות, והנער ילמד את הברכה בע"פ ותו לא מידי.

מלבד זה עלינו לדעת כי בהתעוררות ההשכלה בגרמניא לקחו הפולנאים חלק גדול ובלי ספק יצא לכה"פ הפסדם בשכרם.

אולם לא מזמן הקודם ולא מזמן התעוררות ההשכלה בגרמניא נדבר כעת. עלינו לשים עין על מצב היהדות בגרמניא בראשית המאה הנוכחית, ועלינו להודות כי היה באמת מורה מאד והעזובה רבתה בו במדה מרובה. אין אנו מאשימים רק את מנהיגי הדור בלבד, כי הם הביאו רעה לעולם, יען כי גם הזמן עשה את שלו, ולא נוכל להעלים עין, כי המהפכה הנודעה במדינת צרפת הסבה בכל אלה ברב או במעט, ואלמלא המהפכה הזאת לא נחשב לאפשר שיתנצר נכדו של הרב ר' הירש לעווין (מצד אביו) ור' יונה תאומים פרענקל (מצד האם), והוא בעצמו היה האחרון ברבני מדינת שלֶזיה הכוללים.

רורה לא היתה בגרמניא בראשית התעוררות ההשכלה: חכמת המשכילים היתה שטחית מאד, ולכן לא נפלא בעינינו, כי באה הרוח ועקרה את היהדות באשכנז והפכתה על פניה. וימים רבים לישראל במדינת גרמניא ללא תורה וללא דת ורבתה העזובה שם מאד. ורק ע"י פעולת חכמי לב מגליציא ומאיטליא התעוררו גם שם לחיים חדשים.

הלום נעים חלמו בני ישראל בגרמניא בראשית המאה הנוכחית; אז האמינו כי בא הקץ לכל מצוקותיהם. ברוב מדינות גרמניא פרש הגבור נפוליון את ממשלתו ועמה בא גם שווי־זכיות להיהודים היושבים בהן, וגם במדינת פרוסיא גברה השקפת הזמן, ובשנת 1812 יצא החוק החדש לטובת היהודים. אולם שלותם לא ארכה ואחרי אשר נצחו את נפוליון והשיבו את סדרי הארץ למקומם באה ריאקציה נמרצה לא רק בנוגע להיהודים, כי גם בנוגע לכל החוקים החדשים והמשטרים ששררו לפני הבוסת נפוליון. מובן מאליו כי היהודים הרגישו בדבר ביתר שאת. מהם לקחו לא רק חוקי החירות המדינית, כי גם חוקי זכיות האדם. ואם נשים לב לזה, כי בינתים גבר ישראל ברוחו ועשה חיל

מאד, נבין כי קשה היה לאחינו לשוב אל הגיטו, אשר משם יצאו לפני שנים מעטות. נוסף לזה קמה אחרי המקרים משנות תקע"ד, תקע"ה, שנאה נוראה לעם ישראל ומכל עבר המטירו עליהם דברי בוז ונאצה. הימים ההם נדמו בכמה ענינים לימינו אלה, רק כי אז חסר לישראל לב רגש, לדעת כי לא בשלו באה לו כל הרעה הזאת, ולכן נואשו רבים ובפרט המלומדים מגאולה בתור יהודים, ולכן יצאו מן הדת ויבואו אז אל הגאולה ואל התמורה.

אם כי חסרה אז דעת תולדת ישראל, ורוב הכמי היהודים בגרמניא האמינו, כי כבר אבד כלח על היהדות ואין לה עוד זכות הקיום בעולם, עם כל זה נשגה אם נאמין, כי בנקל הסירו בגרמניא עול ונתקו מסרות קדומות. בימי המבוכה האלה נמצאו בברלין כמה חכמים צעירים, אשר אם כי ללא אמונה גברו בארץ, אמרו להחזיק במעוז היהדות, בתור לאום, או בתור עצם קולטורי. אולם הנסיון הורה, כי דבר כזה אי אפשר, והעם נחוץ לו דבר ממשי ולא ישעה רק ברעיונים רוחפים באויר, ולכן עלה עמל החכמים האלה בתהו ויאבד, אבל דבר אחד עשו: הם הניחו אבן פנה ליסוד חכמת ישראל בגרמניא.

ר' יו"ט ליפמאן צונץ היה ראש וראשון בין המהלכים האלה, אם כי צעיר היה לימים מר' מרדכי יאסט. קורות חיי צונץ הם פשוטים מאוד בתכלית הפשיטות. הוא נולד בעיר דיטמולד אשר בגרמניא ביום העשירי לירח אויגוסט שנת 1794, י"ד אב תקנ"ד, וכפי הנראה מת אביו והשאירו יתום בדמי ימיו. צונץ נתגדל אח"כ בעיר וואלפנביטל ובביה"ס העברי, אשר הקים שם הגביר סמסון, הקשיב לקח.

בשנת 1815 הוציא לאור את מחברתו הראשונה „לספרות הרבנית", אשר אמנם קטנה היא בערכה, אבל הראתה לדעת להיכן פני החכם הצעיר ההוא מועדות. בעת ההיא קמה התעוררות בברלין לעשות תקונים בסדר התפלה. הגביר יאקובזון בא אחרי תום ממשלת נפוליון מעיר קאסל לברלין. שם בקאסל היה, בזמן ממשלת ג'ירום, אחיו של נפוליון, במלכות וויסטפאלן, קונסיסטוריום

לעניני דת היהודים ויקובזון עמד בראשו. ויהי כתום ממשלת נפוליון חדל גם הקונסיסטוריום העברי ויקיבזון בא לברלין להשתקע שם. הוא היה נדיב נודע בשערים ועושה צדקות בכל עת, ולכן היה כבודו גדול בעיני הבריות, אף היה איש משכיל וחן הוצק על שפתיו בדברו. ולכן בבואו לברלין אמר ליסד שמה ביהכ"נ חדש ובו יהיה סדר התפלה מסודר ומתוקן לפי רוח הזמן החדש. בביהכ"נ הפרטי הזה דרשו מטיפים שונים ובתוכם גם המטיף הצעיר ר' נח מנהימר שהיה אח"כ דרשן בווינא והח' צונץ. דרשותיו נדפסו אחרי כן וחייבים אנו להודות, כי חסרי טעם הן וגבורתו של צונץ לא היתה בבח הדרוש. גם בפראג שמש צונץ זמן קצר בתור דרשן ולא מצא חן. בכלל נאמר, כי ימים רבים עברו על החכם הזה ועיניו לא ראו בטובה, וכבר הגיע לשנות העמידה מבלי למצא מנוח לרגליו ופרנסה בנויה על יסוד חזק. הוא שמש כמה שנים בתור מנהל ביה"ס לנערים ובתור מנהל ביה"ס למורים, ואם כי כעת יתנו לו כבוד גדול ומזכירים שמו לשבח גם בפנה זו, האמת נתן להאמר, כי בזמנו לא הפיק רצון מאת העומדים בראש הספקת העדה ומתנגדיו רבו כמו רבו.

יותר נכבדה פעולת צונץ בראשית שנות העשרים בארחו לחברה עם כמה ידידים, אנשים צעירים בעלי כשרון ולב רחב, אשר אמרו לחדש נעורי היהדות בגרמניא ע"י התפתחות הקולטורה והפצת הדעת. פעולת צונץ ומרעיו במקצוע זה הודיע לדור בראשונה החכם וסופר שטרודמאן בתולדות חיי היינה שכתב, ומספרו זה שאב אח"כ גראֶטץ, בחלק הי"א של ספרו הנודע, את דבריו עד"ז.

בשנת 1819 קם האספסוף בכמה ערים להצות בהיהודים ולהתגרות בהם. בכמה מקומות התנפל ההמון על היהודים ויפרע בהם פרעות. אחדים מהיהודים חשבו אז מחשבות, כי רק לרגלי צרוף נמרץ במנהגי היהודים והשקפותיהם ישונה גם מצבם לטובה. ביום י"ז נובמבר שנת 1819 נוסדה ה„חברה להפיץ קולטורה ודעת בין היהודים", אשר בראשה עמדו החכמים גאנס (אשר התנצר אח"כ), צונץ ומאָזער (רֵע היינה). ראשית פעולת החברה היתה התיסדות מחלקה מיוחדת לחקירת חכמת ישראל ומ"ע מדעי,

אשר יצא לאור משנת 1822 ע"י צונץ.

אין פה המקום לדבר בפרט מתולדות הימים ההם. לתכלית מחברתי הנוכחית די להודיע, כי במ"ע ההוא הדפיס צונץ את ספרו „תולדות רש"י", אשר אף כי לא נקה מכמה שבושים, כבר נראו בו סימני חקירה עמוקה ושקידה גדולה. אז לא היה הזמן ראוי לחקירות כאלו; רק יחידי סגולה הכירו לטוב את הזרע שזרעו לצדקה, אולם ההמון עמד מנגד, כאלו איננו שוה עוד עם ישראל בנזק הזמן לטרוח בשבילו וכאלו אבדה כבר כל תקוה להפיח רוח חיים בעצמות היבשות. במכתב משנת 1823 מתאונן צונץ: „אם הטובים והמשובחים לא יתמכו בימיני, אל מי אפנה לעזרה! חברתנו לא תגיע למזרחה, וזהו רק בסבת השפלה עמנו וירידתו פלאים". ובקיץ שנת 1824 הוא כותב לאחד מרעיו: „כבר נוכחתי לדעת כי שוא תקותנו בנוגע לתקוני־היהדות... עם ישראל והיהדות אשר אמרנו להעירם לתחיה כבר אפסו תמו והיו לשלל לאיזה שוטים, טלוי בריבית, הדיוטים ופרנסים... חכמת ישראל נסרחה וחכמה אירופאית מה להם... טבע נבלותם ופחיתותם נמצא בכל המונם, בכתבניהם, דרשניהם, פרנסיהם, חברותיהם, מנהיגיהם, ספרותם הכל כאשר לכל... רק דבר אחד נשאר במבול זה: חכמת ישראל. היא תעמוד לעד, גם אם לא ידרשוה בני עמנו. ואמנם רק זה ינחמנו, כי הכל בידי שמים וכי נקבל הכל באהבה. מלבד שאני עוסק בחקירת חכמת ישראל וזה חלקי מכל עמלי". צונץ עמד בדבורו, ואחרי אשר התחיל יאָסט בהדפסת ספרו „תולדות ישראל" בט' חלקים, גמר בלבו לערוך את ספרו „ע"ד דרשות היהודים", אחרי שקדמהו יאסט בכתיבת ספר התולדה; וידוע הוא כי כזה עלה בתחלה בדעת צונץ, אלא שקדמהו יאָסט.

כנודע היתה סבת הדפסת הספר הזה — צַו ממשלת פרוסיא, אשר אסרה על היהודים לברוא חדשות בבתי כנסיותיהם, ויען כי הלשינו איזה מקנאים, כי נהגו לדרוש בבתי כנסיות שלא כדת, הוציאה הממשלה אסור חמור על זה, יען כי לפי דעתה מנהג זה חדש מקרוב בא. אז קם צונץ וחשף זרוע עוזו להראות לעין כל, כי דרשות היהודים עתיקות הן, וכי כבר נהגו בהן בשכבר

הימים, יען כי בתי תפלה לא היו העיקר לישראל, כי אם בתי מדרש, ותמיד חבבו בני ישראל את הדרשות והכל רצו לשמוע דברי אגדה. אם כי הספר נוסד על בסיס מדעי, לא יחסרו בו גם מאמרים מפליגים בשבח היהדות הקדומה ומלהיבים לבות הקוראים לכבד את הבנין עתיק הימים הזה. „מימים קדומים נמצא בעם ישראל תקונים ואמצעים לקרב את הבריות לדעת אלהים, להרחיקו מעברות ומתאוות נמבזות, לחזק ברכים כושלות ולחזק לב הנחשלים בה', לדעת לעות את יעף דבר ולפשוט עקמומיות שבלבו. ביום שבת ומועד קרא מקרא נאספו בני העדה לשמוע דבר ה', להקשיב אמרות אל, והן היו נֹחם לנפש עיפה, משען ומשענה ליגיעי כח, חלוץ עצמות לכל אשר בשם ישראל יכונה. הדרשות האלה היו מעוז ישראל; הן הציתו בלב כל איש שלהבת יה והלהיבו את הלבבות באיש דת, אהבת האמונה וארץ מולדתם" (ע"ד דרשות היהודים, עמוד 1, פתח־דבר). צונץ דורש תקונים, „אולם לא תקונים בדברים חצוניים, לחקות אחרי מנהגי זולתנו, כי אם להחזיק במעוז היהדות, לשמור ולעשות אותה, לשמוע בקול הדורש לצדקה, לדעת את עיקרי האמונה והריחם ביראת אלהים" (שם עמוד 190, הוצאה שניה).

צונץ עשה רושם גדול בספרו זה בעולם המדע. הנוצרים ראו בפעם הראשונה ספר מלא דברי חכמה ומדע, דברים דבורים על אפניהם, ע"ד הספרות התלמודית והתפתחות היהדות מדור לדור. אולם אם לנוכח האמת דרכנו הנה חייבים אנחנו להודות, כי לא צדקו אלה, אשר החליטו, כי בספרו זה כבר הגיע צונץ למעלת השלמות. מלבד כמה טעיות, אשר נכבד בהן, יען כי בזמנו היו חקירות קדמוניות היהודים בשפל המדרגה ועוד חסרו לו כמה מקורים אשר גלו אח"כ חכמים אחרים, מלבד זה נראה את החכם צונץ עודנו אחוז בחבלי ההשקפה, כי נחוצים „תקונים" לישראל בדת, בעניני החנוך ובסדר התפלה. ואמנם נוכל להודות לו בדעה זו, אבל ספר מדעי צריך להיות בלי שום מטרה כזאת. צונץ גבר אח"כ חילים ביתר ספריו, ובמאמריו אשר כתב אחרי כן נראהו על פסגת ההשקפה המדעית בלי שום נטיה לשום צד ולשום מפלגה.

ביום 10 אויגוסט 1836 יצא צָו המלך מפרוסיא, לאסור אסר על היהודים לכנות לבניהם שמות שהורגלו בהם הנוצרים. היהודים בפרוסיא, אשר כבר נהגו בשמות החדשים נצטערו ע"ז מאד ויואל יאקובי (אשר אח"כ התנצר) כתב בגלל זה ספרו „קינות יהודי" (בשפת גרמניא). צונץ לא הורגל להעיר קינה הגה והי, הוא עמד וכתב ספרו „שמות היהודים" (ואולם כפי הנראה בטל החוק עוד טרם יצא הספר לאור), אשר בהקדמתו יאמר: „כמו שנראה בשפת היהודים וספרותם התפתחות נפלאה לפי הליכות הזמן מתקופה לתקופה ולפי שנוי המקום, אשר בו גרו, כן נראה כזה גם בחיי־משפחתם ובכל מנהגיהם, כי עם אהבתם למורשת אבות לא נמנעו לקבל השפעה מחוץ ע"י השכלת העמים שבתוכם ישבו. בחיי היהודים נמצא רשמי הקולטורה של כל תקופה ותקופה, וההיסתוריא השאירה עקבותיה, אשר יקרות הן למבין ולרואה בעין פקוחה. כזה נראה גם בשמות היהודים. השם מקורו בשפה, אבל תוכן השם וערכו הפנימי יַרְאֶה לנו את הרוח השורר בכל דור ודור". מפעולות צונץ בימים הבאים עוד אדבר בהמשך מחברתי.

ה.

ההתעוררות המדעית בישראל בסוף המאה הששית לאלף הנוכחי למספרנו. פראנץ דיליטש וספרו „לתולדות השיר והמליצה בישראל". דברי דיליטש על אדות שירת ישראל. מקורי השירה העברית: תולדות ישראל, מצוותיו ואגדותיו. החמר הדרוש לשירת ישראל בימינו. שד"ל ודיליטש ויחוסם זה לזה. שד"ל בתור משורר לאמי אמתי. שד"ל ויצחק אֶירטר. מליצת האחרון וספרו „מגלת דמשק". דעת שד"ל על הפיוטים האשכנזים. ההבדל בינם ובין הפיוטים הספרדים.

ההתעוררות המדעית קמה בישראל בסוף המאה הששית לאלף הנוכחי למספרנו. מכל עבר ופנה קמו חכמי לב, אשר נדבו לבם אותם לחדש נעורי ישראל, זה במליצה ושיר וזה בחקירות

הלשון; זה בחקירות קדמוניות וזה בחקר עתידות ישראל והתוכן הרוחני של היהדות. בשנת תקצ"ב נפסקה הדפסת מה"ע השנתי „בכורי העתים", אשר רק בסוף ימיו עלה למעלה ע"י חבוריו של החכם שי"ר, ועד שלא שקעה שמשם של „בכורי העתים" זרחה שמשם של „כרמי חמד", אשר הוציא לאור ר' שמואל ליב גולדנברג, והספר השנתי הזה היה כלי חפץ בידי חכמים ונבוני מדע להגדיל חכמת ישראל ולהאדירה. ההתעוררות הזאת נגעה גם בלב חכמי העמים, אשר השתאו על חכמת עמנו ויתנו גם את לבם להוסיף דעת במקצוע זה. בשנת 1836 הדפיס פראנץ דיליטש את ספרו (בשפת גרמנית) „לתולדות השיר והמליצה בישראל". בספרו זה הוא אומר: „מאמצע המאה החולפת החלו חכמים נוצרים ללכת תועה בהבנת כה"ק ולהכנים במליצות הספרים ההם פטפוטי השכלת הדור הנוכחי והשקפותינו אנו. קבלת היהודים, אשר עליה סמך לוטר מאד, אבדה כבודה בעיני חכמי הדור, אשר השפיקו רק בשרידי הספרות של התקופה הספרדית־הערבית. גם החכם הירדיר המלא דעת ותבונה לא ידע, כי שפת עבר לא חדלה מעולם להיות שפה חיה (במובן ידוע), וכי עוד תשלח שרשיה למרחוק ועוד תפרח ותעש פרי ישוה לה...."

„מי מאתנו יכחש. כי עם ישראל הוא המצוין והנפלא בכל העמים, וספרותו ותולדותו נכבדות לנו כמו ספרות אמונתנו. מליצת ישראל היא חלק מספרות היקרה הזאת, בה נמצא דפוס הכחות הנפשיות של העם הזה, השכלת עם מפוזר ומפורד במקומות מושבותיו השונים, מצב השכלתו בארצות אשר לא נודע עוד מקורות היהודים בהן, ועוד שאלות כאלה למכביר, אשר יסודן בתולדת ישראל בכלל, לכל זה נמצא פתרונים במליצת ישראל, בשירתו הלאומית. קול בוכים אשר נשמע ממליצה זאת, יזכירנו את המון הצרות הרבות והרעות אשר קרו את עם ישראל בימים שעברו, ואת רגשות העם בעת שעברו הצרות ראשו".

„אם נחפוץ לדעת ההבדל הגדול בין התקופות השונות בנוגע למצב ההשכלה של ישראל, עלינו גם כן לשים עין על מליצותיו ושירתו. בשירת ישראל נמצא ההתנגדות בין ההשקפה הפלסופית־

והשקפה הדתית, אשר ראשיתה נראה כבר במחלוקת הפרושים והצדוקים בזמן קדום; כן נראה את ההבדל הזה בין חכמי אלכסנדריא של מצרים וחכמי ארץ ישראל: ההבדל בין חכמי בבל ולמודה של בבל, המלא פלפול חד ועצום (אשר נראה סיומו בחתימת התלמוד), ובין חכמי א"י ואהבתם ללמוד תורה שבכתב ולמדרשים ואגדות [הדעה הזאת היא יקרה מאד ועוד אדבר עליה במקום אחר באריכות]. אחרי תום ימי הנשיאות בא"י והגאונים בבבל נראה ההתנגדות הזאת בין חכמי ספרד ואיטליא. בספרד משלה הפלסופיא, שטתו של אריסטו, ואח"כ פשטה שם שיטתו של הרמב"ם, ובאיטליה משלה הקבלה הלאומית ואהבת הסודות והרמזים" *).

פרנץ דיליטש הציג על מצח ספרו זה המלא אהבה לעם ישראל על כל גדותיו את דברי השיר של ר' יונה בן בנימין במאסף „בכורי תועלת", המדבר בשבח המליצה הערבית:

הַצְּבִי יְשֻׁרוּן לְשׁוֹן צָפְנַת פַּעְנֵחַ,
נֵם לְהִתְנוֹסֵס אַתְּ, בָּךְ נָרִים דָּגֶל.
לְאוֹם מִלְאוֹם יֶאֱמַץ—נַחְנוּ נְנַצֵּחַ,
כָּל־לָשׁוֹן תָּקוּם וְאַתְּ תְּזָרִין רָגֶל.

תְּעַטְּרִינִי עֶדִי,.תִּפְאֶרֶת חָיִל,
כְּעַל מֵצַח הַכֹּהֵן צִיץ הַקֹּדֶשׁ.
מִנִּי־אָז תָּהִילִי מִשְׁנוֹת לָיִל—
כְּהָהֵל הַסַּהַר בַּחֲצִי הַחֹדֶשׁ.

*) כפי הנראה נמשך דיליטש בדבריו אלה אחרי דעת שי"ר, אשר כל ימי חייו החזיק בה, כי מבבל יצאה תורה לספרד ע"י הגאונים, אשר שלחו שם שליחיהם (ואח"כ ע"י ר' חנוך ור' משה בנו) ובאיטליא מצאה לה קן תורת חכמי א"י. ועוד אמר שי"ר, כי מתחלה היו שני מבטאים שונים בשפת עבר, זה של הספרדים שבא להם מבבל, וזה של א"י (הדומה למבטא אשכנז ופולין) שבא לאיטליא, אשכנז, צרפת ושאר המדינות, ובאיטליא למדו ברבות הימים מבטא הספרדים. ולדעה זו הסכים גם ר"ש פינסקר, ויש להאריך בזה ואין כאן המקום.

תַּעַנְגִי כָל־נֶפֶשׁ תְּעוֹרְרִי כָל־רוּחַ,
כִּי תְרַנְּנִי גִיל, כִּי תִנְהִי נֹהַּ.
חִכֵּךְ מַמְתַקִּים, דְּבָרֵךְ מָשׁוּחַ,
הֲלֹא אַתְּ לְשׁוֹן הַזָּהָב, אַתְּ לְשׁוֹן אֱלוֹהַּ.

„תולדות ישראל, מצוות דתו ואגדותיו הנמסרות" — יאמר דיליטש — „הן אוצר כל כלי חמדה לשירת ישראל הלאומית. ספורי התולדה מימים קדומים הנמצאים בכתבי הקדש, והוטיהם ימשכו ע"י האגדות הנמסרות בעל פה, הם הם חומר רב למליצה ושיר. תולדה ישראל תספר לנו מקרים שקרו לעם הזה, או כי הצייר לנו מצב ישראל בזמנים שונים. ובכח המליצה לשפוך רוח חן עליהם, אם נשבצם במשבצות השיר. הנביאים ודברי חזיונם, כבוד הכהן הגדול בעמדו לשרת בקדש, קורות היכל ה' ועבודת ה' במקדש, קורות עיר הקדושה ירושלים והחיים הלאומיים בה — גם זה יתן חומר יקר לבת השירה. מי החפץ לדעת תכונת הזמן וחיי היהודים בזמן ההוא ימצא כזה בספורים המפוזרים בשני התלמודים (בבלי וירושלמי). שני התלמודים בעצמם הם עמודי־זכרון לתכונת עם ישראל בא"י ובבל במשך שלש מאות שנה. בשני התלמודים נמצא חלק גדול מתקופת העבר בישראל לא רק בהעתקות אי־נאמנות, כי אם בעצמותה וטבעה האמתי. הציור שנמצא בהם מתכונת העם הישראל ידמה לנו, כאלו חנטו את רוח עם ישראל וישימוהו בארון לדורות עולמים. הפייטן אשר חננו ה' רוח השיר והמליצה יסיר הקליפה וימצא את התוכן בכל חלקיו; הוא ימצא את עם ישראל ויעירהו לתחיה. ציורי הבית השני, עבודת המקדש לכל פרטיה, כמו שנמצאה במסכת מדות, זבחים ומנחות, כ"ז אשר נכנהו בשם „עבודה", גם הוא יתן חומר ולבנים רבים לשירים לאומיים, אשר מהם נמצא כעת שירי „עבודה" למוסף יוה"כ [ואמנם יש מסוג זה רבים ושונים, אשר לא נודעו בימיו של דיליטש]. חיי היהודים בירושלים ומרכזם: עבודת הקדש בבית ה', בזה נמצא הדר הפואיזיה מרום ונעלה מאד, וכמעט שאין לנו חפץ עוד במליצה ושיר ליפותם. חוב הפייטן רק לסדר לנו הכל או חלקים ממנו בסדר יפה. ברוח

הפיוטי יחדור בעזרת שני התלמודים לבתי הישיבות בבבל ובאה"ק, וכאשר יגיע ברוח הר בית ה', יעמוד וישתומם בהדרת הכבוד: פה יגלו שמים חדשים לפניו וציוריהם יקרים יותר מציורי פלאטון היוני; פה ילמד יותר מאשר ילמד בפארטינון של אתונא, יותר מאשר ילמד בואתיקאן ברומי!".

„מצוות דת משה הן המקור השני למליצת ישראל. התורה ותרי"ג מצותיה, הדת והאמונה, התגלות ה' על הר סיני ונתינתו את התורה לבני ישראל, רוח הנבואה, עיקרי הדת. כל אלה יובלו להיות כלי חפץ לפייטן, אשר רוחו יגביה אותו על. מובן מאליו כי רק פייטן לאומי יוכל להשתמש בחומר זה ולא פייטן ההולך בדרך הפייטנים החדשים ברוח הזמן הנוכחי".

„האגדה בכל פרטיה היא המקור הגדול השלישי למליצת ישרון. הדת היא מרכזה ועליו תסוב תולדת ישראל והספורים הקשורים בה. האגדה היא רחבת ידים ותתנוצץ ככוכבים מזהירים בשמי היהדות, ואולם רק בזאת תהיה כלי חפץ למליצה לאומית אם תתדבק ברוח הדתי. הסוג הראשון של האגדה הוא חלק הספורים מקדמות ישראל טרם היה לגוי, יסודה בספורי כה"ק ובכל טפה וטפה של הספורים האלה נראה באגדה שלל צבעים של אגדות כעין הקשת בענן. האגדות האלה נמצא בתרגומים ומדרשים והן ישראליות בעצם טהרתן, וגם בספרים אחרים מאוחרים, ואז נמצא בהן תערובות אגדות הישמעאלים. הסוג השני של האגדות נקשר בספורי התלמודים והמדרשים המיוסדים על קורות התנאים ואמוראים, הגאונים ושאר גדולי ישראל. האגדות האלה יש להן קלסתר פנים מיוחד בטבעו והחוקר בכחות הנפש של בני אדם ימצא בהן דברי חפץ; סגנון האגדות האלה הוא יפה ונעים, ועל הפייטן המשתמש בהן לשים לב ללבוש החצוני הזה. עוד סוג שלישי של אגדות נמצא בישראל, אלו הן אגדות הקהלות, ספורים מאשר קרה לישראל במקומות שונים מדור דור, מצרות וגזירות שעברו על הקהלות והצלתן בדרך נס ופלא, כן מקורות החכמים ומה שעבר עליהם..."

„הפואיזיאה של היהודים עליה לחדול מלשגות בדמיונות

אין בהם ממש, עליה לחדול לרדוף אחרי רעיוני רוח, מושגים חדשים שבאו ואין להם עצם ובשר, ואין להם רוח חיים. פה ימצאו חומר רב מאד, אשר לעת כזאת עוד לא נסדר כראוי. תולדת ישראל בכל התקופות נותנת די חומר לשירים ספוריים; סדר עבודת ה' במקדש, בזמן שישראל שכן על אדמתו, הוא יסוד למליצה דתית נעימה ונחמדה; תולדת עם ישראל וחייו הלאומיים, אשר בהם הטבעה תכונת האומה הישראלית, מוכשרים הם לחזיונות (דְרַמָה). אבל שירי הגיון בלבד, יסודם בהסתכלות הטבע וכיוצא בהם, אינם מוכשרים לעולם להיות פיוטים לאומים של עם ישראל..." (עמוד 120 עד 123 בספרו של דיליטש).

דברים יקרים ונעלים כאלה ע"ד הפיוטים הישראלים לא שמענו עוד עד הימים ההם, ולא על חנם נתפעל שד"ל על חמלתו הגדולה ואהבתו של דיליטש לעם ישראל, ועל ידיעותיו הרבות מאד. ואמנם החכם שד"ל בעצמו הלהיב את לב דיליטש לכבד את ישראל, ודעת דיליטש ומשפטו על שד"ל צדק מא מאד. בכלל נראה בדברי דיליטש המובאים פה, כי חדר מאד לעומק הפיוט הישראלי ותכנו הרוחני, והוא (הנוצרי) הכיר היטב מה היא השירה הדתית והלאומית של עמנו, בעוד שרוב הכמי ישראל שרו אז על העצים ועל האבנים. וכן נראה גם במשפטו על שד"ל. בעוד שגראֶטץ מכנהו בשם „ויזל קטן", ולא ראה, כי קטנו של שד"ל עבה ממתני ויזל, חרץ דיליטש משפטו, כי „במקום אשר שד"ל בוחר לו חומר לשיריו ממקור המושגים הלאומיים, כמו קינתו על חרבן ירושלים, ופיוטו על העבודה, נשמע צלצול שפת עבר כמו שפה לאומית, הֵד קול הדעה וההשקפה העברית, ציור שירי־עלילה ושירי הגיון דתיים. המליצה הפיוטית, אשר לא שמענו את שמעה זה שנים רבות, קמה הפעם לתחיה ומן שירים חצונים לקחה רק את הלבוש החצוני היפה. שיריו של שד"ל הם זרע לצדקה, אשר מהם ימצאו הבאים אחריו מאה שערים שירים לאומיים" (שם עמוד 94).

דברי דיליטש ראויים להשמע גם בימינו אלה. דיליטש רמז על מקור מים חיים, מקור החיים הלאומיים של עמנו, אשר מהם תוצאות למליצה לאומית. הנה נראה, כי שד"ל מעולם לא

יצא ללעוג במורשת אבות וגם למצא מגרעת במנהגי עמנו. אמנם רוח בקרת כי תעבור לא תשא פני שום ענין, יהיה דתי או לאומי; אבל הפייטן אין לו דבר עם הבקרת. הוא או כי ילביש את מקרי התולדה לבוש פיוטי ויקח את לבנו במליצותיו, או כי יצייר לנו את חיי עמנו בהעלימו עין מן המגרעות ויבחר בפנינים יפים מרהיבים עין. שד"ל כתב את שירתו הנודעה „דרך ארץ", אשר בה לגלג על בני דורו, יען מאסו ברעיון הלאומי וישתחוה לעגל הזהב. אבל מעולם לא התוכח נגד דעות מקובלות באומה, גם אם לא תעמודנה בפני הבקרת.

עלינו לרמז על זה, אם נדמה את מליצנו הנעים ר' יצחק אֶירטר עם שד"ל. כנודע כבד שד"ל בעצמו את ר"י אירטר מאד וחפץ ביקרו: הוא אשר ע"פ הרוב לא רוה נחת ממליצי אשכנז ופולין מצא עונג גדול במליצות רי"א. ובזה יצדק גראֶטץ באמרו, כי הפרוזה של אירטיר היא פיוטית מאד. אבל אם נראה תכנו של מליצתו אז יִצַר לנו, כי הלך המליץ היקר לנוע על העצים, תחת להשתמש בחומר מחיים הלאומיים של עמנו, למשל, לו עלה בידו להשלים „מגלת דמשק" אשר החל. כי באמת רק הוא ולא אחר היה מוכשר למלאכה כזאת, ורק הוא היה בכחו לזכות את ישראל בספור פיוטי מהעלילה הנוראה בדמשק ומהנפשות היקרות אשר נלכדו במצודתה ומהתפעלות עמנו ע"י מקרה זה. ומאד נצטער, כי מרגלית יקרה כזאת באה לידי מליץ כר"י אירטיר ולא ידע להשתמש בה. אין זה כי אם נצדיק את דעת דיליטש, כי אז היו ימים לישראל, ללא חיים לאומיים וללא הכרה עצמית, לדעת אוצר כל כלי חמדה צפון בתולדות עמנו, בספרותו ובחייו הרוחניים והלאומיים. שד"ל היה אז ערער בערבה בצעקו על זה. שד"ל היה הראשון אשר התנגד ג"כ לדעת רבים וכן שלמים, אשר בכבדם את הפיוטים הספרדים השפילו לעפר את פיוטי האשכנזים, יען כי לא ידמו אלו האחרונים להראשונים בסגנון לשונם ובנעימת מליצותיהם. כי אמנם יקרים וחשובים לנו הפיוטים הספרדים בתכנם הנעלה ובמליצתם הנעימה; אבל גם פיוטי האשכנזים חשובים הם במאד. יען בנויים הם על אגדות האומה המשובצות בהם. ורק יען כי חסרים אנחנו דעת כל

הספורים הנפלאים האלה תקצר נפשנו בקריאת החרוזים ההם, אשר כנחל שוטף יעברו עלינו ויעבירו לפנינו את כל חמדות עמנו מימי קדם. אמנם טענו רבים וכן שלמים נגד הפיוטים, כי אינם תפלות כי אם ספורים או דרושים: אולם עלינו להפרד טרם כל דבר ממשפט־קדום, כי דוקא בתפלה ירומם לב האדם, שהרי בדברים כאלה רק הנסיון יוכיח. כשהיו בני ישראל שוגים בפיוטים האלה וחסרו סדר תפלה „לפי רוח הזמן" שכנה האמונה עמוק בלבם, ורגש הדת והלאומי היה רוח החיים בין פזורי ישראל, וכאשר זכו אותנו „משכילי הדור" בסדר חדש ובתפלות חדשות, אין לנו לא רגש דתי ולא רגש לאומי וחסרי־חיי־רוח אנחנו.

פיוטי־הספרדים הם מעשי ידי פייטנים נפלאים מטבעם. הם לקחו להם איזה רעיון לאומי או דתי, או נושא ספורי, ועליו בנו פיוט יקר משמח אלהים ואנשים, ושפת הפיוטים האלה נעלה היא ותמשיך את לבנו בחבלי האהבה. פיוטי האשכנזים הם מעשי ידי יהודים, כלומר, גם בלי כשרון מיוחד לפיוטים לקחו חכמים נלהבים את קורות עם ישראל, ספורי הדורות שעברו, רעיוני הדת והאומה, וקשרו אותם זה בזה, בלי הלבוש היפה, אשר ייפה את הפיוטים. לא אבוש לוטר האמת כאשר עם לבבי, כי כשם שאי אפשר לי לצייר ברוחי, כי ימצא חכם ספרדי כהראב"ע נחת בפיוטי הקליר, כך אי אפשר לי לצייר ברוחי תורני אשכנזי הוגה בתלמוד ופוסקים כל ימיו, שאין לו עסק בחקירת לשון עברית ופלסופיא, והוא ירגיש הטעם הנעים של פיוטי ר"ש גבירול, רמב"ע ודומיהם. אבל הוא ישמח בפיוטי הקליר המעבירים לפניו את כל חמודות ישורון בתלמוד ומדרשים.

כזה הבין דיליטש וכזה הבין גם שד"ל, אשר תמיד התרעם על המקטינים ערך פיוטי האשכנזים. ואנו בעוה"ר אין לנו כעת לא פיוטים ספרדים ולא פיוטים אשכנזים, כי דעת דברי קדמונינו הולכת ומתמעטת מחסרון אנשים העוסקים ויגעים בתורה. עכשו הכל חפצים לרכוש להם תורה בעמדם על רגל אחת ובהסח הדעת, ולכן נתמעטה דמות היהדות ורבו עמי הארצות בהוכנו.

ו.

החכמים העוסקים בחקירת קדמוניות ופעולתם והשפעתם על העם. פעולות שי"ר, שד"ל וצונץ במקצוע זה. ר"מ זאקס ותרגמו את הפיוטים העברים לאשכנזית. שי"ר מבקש להשיג משרת רבנות. ר' יוסף פעריל וספרו „מגלה טמירין". השתדלותו לטובת שי"ר להשיג משרת הרבנות למענו בטרנופול. שי"ר ישב שמה אל עקרבים. העלילות שהעלילו עליו החשוכים, המריבות והתעלולים. שי"ר משתדל להשיג משרת הרבנות בפראג. המפריעים והמערערים. ר' י"מ זאקס עומד לעזרתו. רנ"ק, שד"ל ויאסט נלוו על אויבי שי"ר. התמנות שי"ר לרב בפראג. סבוב נזק גדול לספרותנו עי"ז. מלחמת התקונים בדת. ר' שמואל הולדהיים ור' אברהם גיגר. ר' רפאל שמשון הירש ור' זכריה פרענקל נלחמים נגדם. שי"ר מחזיק בדעת ר' זכריה פרנקל, המלחמה אליו מפנים ומאחור.

לפי ההשקפה הראשונה לא נראה השפעת חכמים עוסקים בחקירות קדמוניות על העם, ויש אשר ישימו תהלה בפעולת חכמים ממין הזה. אם נשפוט על הדבר כשהוא לעצמו, אזי נאמר, כי כל אדם העוסק ומתיגע בחקירות כאלה הוא מרבה את האידיאליזמוס בעולם, ובדור אשר כזה, אשר האידיאליזמוס הולך ומתמעט, ורבו המגושמים הרודפים רק אחרי תענוגות בשרים וירדה ערבוביא לעולם להחריב את הקולטורה ולהשיב את האדם למצבו הבהמיי כמו שהיה לפני שנות אלפים רבים; בדורנו זה, מי אשר אהבת הדעת וההשכלה נוגעת בלבו, יחזיק טובה להחכמים העמלים בתורה והחכמה ממין זה שאין מתן שכרו בצדו, שהרי ע"י התרחקותנו לצד אחד לדרוש רק בחכמה המחיה את בעליה עקרנו מלבנו את כל הרגשות הטובים והיקרים, אשר בהם יצטיין המין האנושי כשהוא במצב קולטורי. בן־מנחם יאמר באחד מפתגמיו על האי מטרוניתא שלגלגה בפלוסופים ותאמר, מי אשר נתן פת לחם לעני חשוב בעיניה יותר מכל הפלוסופים שבעולם. וע"ז משיב הח' בן־מנחם דברי טעם: אמת הדבר שהבוצע מלחמו לעני מתברך ויברכוהו טובים, אבל האם רק חסר לחם הוא העוני האחד בעולם? האם לא נצדיק את הרבים בהרוותנו את הרעב

לחכמה וצמא לדעת? — כן הדבר בימינו אלה. אם יבוא אדם ויאמר: מה לכם בדקדוקי עניות כאלה, פיוטים, חקירות בקדמוניות ישראל, ספורי זמן העבר, אגדות קדומות וכאלה; מי ישבע בכל אלה, עת ירעב ללחם? או מי יתרפא עת מחלה עזה תתקפהו? העמיקו חקר בדברים מועילים בחכמות המביאות תועלת לעולם המעשה, בחקירות שמושיות וכו׳. ע"ז נשיב: וכי רק חסר לחם יעיק לאדם ואין חולה אלא במחלת הגוף? הלא יש לאדם צרכים רוחניים ויש חולים במחלת הנפש, ולכן בואו ונחזיק טובה לאלה החכמים, אשר יבלו ימיהם בחקירות כאלה, אשר יעלו שלהבת האידיאליזמוס בלב האדם וילמדוהו תורה לפשט עקמומיות שבלב ולמשכהו לבית המדרש של דעות ישרות, למען לא יהיה בטבעו חיה נוראה מלומדת.

שי"ר, שד"ל וצונץ, מי שמע את שמעם? רק מעטים מאד אבל כל איש מלומד כבר קבל השפעה מחכמת החכמים האלה. הינה הפייטן הכיר את צונץ והיה לו אוהב נאמן, ובשביל כך אם גם יצא מדת הישראלית היתה לו נטיה לדת אבותיו. אבל ע"י שי"ר ושד"ל התעורר ר"מ זקס ויעמיק חקר בפיוטי קדמונינו ובשירתם הנחמדה, וגם העתיק איזה מהם לשפת אשכנז בסגנון יפה ונעים. ויהי כבוא המליצות האלה לידי הפייטן הינה מיד הכיר את הסגנון הפיוטי הנפלא של משוררינו מימי הבינים ותצלח עליו הרוח לפאר ולרומם את ר׳ יהודה הלוי ולהציג לו מצבת עולם בפיוטיו. ועכשו כל עלמה וכל איש משכיל עד מה קורא בפיוטי הינה ושומע את שם ר׳ יהודה הלוי וידע כי היה פייטן גדול לישראל, אשר בו יתפאר כל עם ועם.

בפה מלא נוכל לאמר, כי כזאת אי אפשר היה לפני שי"ר שד"ל וצונץ. לא רק מה שנראה לעינים היא התועלת שיצאה מחקירותיהם, כי עוד כמה ובמה מעלות להם עלינו, וזרע אשר זרעו יחידי סגולה לברכה יביא לנו פרי הדר לעולמי עד. עם ישראל כעת לראובן לבנו ריק מתורה וכבר הולך הוא ימים ושנים בלי מים, כלומר בלי דעת התורה וחכמת ישראל. אבל עכ"ז ועיר שם ועיר שם עוד ימצאו יחידי סגולה, אשר כשומרים הפקדו מאת ההשגחה העליונה לפקוד על אש־תמיד שלא יכבה, וכל זמן

שעוד נראה נצוץ עולה עוד לא אבד נצחנו, ועוד נקוה, כי יבואו ימים ורוח באה ותפיח בגחלת עוממת זו ותעלה ללהב גדול ותאיר לנו את החשכה הנוראה הרובצת עלינו, אף תחמם את גופנו הנקפא מקור. ולא זו בלבד, אנו רואים את מצבנו הנוכחי ועינינו תמקנה בחוריהן למחזה המעציב הזה; אבל מראה העבר ירהיב את לבנו ויתן רוח ונשמה באף חשובים כמתים. כי רואים אנחנו בטבע עם ישראל, כי יפול ויקום, כמו שכתב הרנ"ק במאמרו שכבר הבאתי.

דבר גדול עשו חכמי ישראל, אשר דברתי עליהם עד כה, ואולם מי המאמין, כי ידע ישראל להוקיר את חכמיו טועה מאד. כה עשו הם ואבותיהם מעולם, להוקיר את נביאי הבעל ולרדוף באף את נביאי האמת החוזים להם נכוחות, להעניק לכהן מסייע בבית הגרנות ולהעלים עיניהם מחכמיהם וסופריהם. שלשת החכמים שי"ר, שד"ל וצונץ כל ימיהם היו דאגה ורגזה, ורק רנ"ק נקה מזה, יען כי הקדים להאסף אל עמיו.

כל הגדולות והנצורות שעשה שי"ר, עשה רק בהיותו עבד לאדונים רבים בתור מזכיר ונאמן למוכסים (פירסט בחפצו לחלל את שם שי"ר הזכירהו את עונו זה שנים רבות אח"כ), וגם לחם הקלוקל הזה היה תלוי במקרים שונים כמו שהזכרתי כבר. לכן חשב שי"ר בלבו לבקש לו מעין אחר לפרנסתו, מעין מים טהורים *). ביום ב' אלול תקפ"ט כתב אל רעו שד"ל: „כי האמת אגיד לך, רבת שבעה לה נפשי עניני העולם וטרדותיו, ות"ל עוד יש בי כח לעמוד בהיכל הרבנים.... ורוחי צופיה למקום וזמן אשר אוכל להגות בתורה וחכמה באין מפריע ולהשלים ספרי אשר כפי תקותי תועלת וכבוד לא מעט יתנו לאחב"י" (זכרון לאחרונים עמוד 6 במכתבו הראשון של שי"ר לשד"ל). ובמכתבו

*) תולדות שי"ר לא נכתבו עוד כהוגן, ואם יהיה אלהים עמדי בלב ונפש חפצה אעמים זה על שכמי. תולדות שי"ר מאת פאריעס שיצאה לאור „בהשחר" שנה שניה אי אפשר שתספיק לנו, כי אז חסרו לנו עוד כמה ידיעות מקורות היו. ואם גם לא נחפזין לקפה שכר כל בריה עלי להודות, כי גם בהשקפתו הכללית לא קלע הח' פאריעס אל מטרת האמת.

לר"ז שטערן מיום י"ג אלול תקצ"ג (אשר כבר הזכרתיו) אנחנו רואים כי השתדל להשיג משרת הרבנות בקאנישא אשר באונגריא, וגם ר' שלמה ראזענטהאל מכרו ומכבדו השתדל לבקש רבנות בשבילו. ובי"ב טבת תקצ"ב מודיע צערו לרעהו שד"ל ומספר, כי החכם צונץ משתדל בעדו להמציא לו רבנות באשכנז, ובקיץ שנה ההיא כבר שם עיניו על טרנופול, מקום שם שכן משנת הקצ"ח עד ת"ר ושבע מרירות מרבה מהכיל. וכה שבע נדודים משנה לשנה עד שנת תקצ"ח, אשר אז נתקבל לרב בעיר ההיא, ושם מנו לו ימי חשך ובהלה.

בתולדות התקופה ההיא יקח חלק לא מעט החכם ר' יוסף פערל ז"ל, אשר כאבן יקרה יתנוסס להלה בין חכמי הימים ההם. ר' יוסף פערל היה חכם ואיש מעשה. מחסידות יצא אח"כ להשכלה ובדעותיו החדשות עוד הראה מדת חסידות להיות איש פועל ולא חושב מחשבות. ספרו „מגלה טמירין" הוא יקר מאד בסגנונו ובתועלתו, ואת אשר יחסר לנו כיום להבין רבים מרמזיו עלינו לדעת, כי כִוֵן ביטיו לאיזה מקרים, נודעים בזמנו, אשר עליהם תסוב מלתו, כמו שנראה ממכתבו אשר כתב לר' שמריה הורוויץ בטרנופול (נדפס בהשחר שנה שניה): „גם בוראי שמע כ"מ את שמע הרב מוהר"ר חיים קאזאוועך (קוסוביר) ואח"כ היה נקרא ר' חיים טשערנאוויטצער... וידעתי ג"כ את בנו הירצלי, אשר אותו לקחתי לדוגמא בהמגלה טמירין, ומאשר גדלה בעיני צדקת המנוח לא רציתי כעת להזכיר מעשי בנו". בהיותו עשיר ומצליח במסחרו, גם נכבד ונשוא פנים בין גדולי ארץ, היה איש עשוי לבלי חת. הוא בנה ביהכ"נ חדש בעירו וגם ביהמ"ד הקים, כאשר הודיע שי"ר לשד"ל, וזמן מה חשב רי"פ למנות את שי"ר למורה בישיבה זאת. ואחרי אשר לא עלה בידו להפיק זממו נתן אל לבו למנות את שי"ר לרב, יען כי הכירהו משכבר הימים וידע את מעלותיו ורוב חכמתו.

תולדות התמנות שי"ר לרב בטרנופול נכתבו בכרם חמד רביעי. ואולם עלינו לדעת, כי לא כפי האמור שם נהיה הדבר, והכותב (ר' שמואל ליב גולדנברג) בכונה הסתיר הדברים ולא הודיע מה שעבר על שי"ר, כל זמן היותו בעיר ההיא. ממכתבו

של רי"פ הנזכר נראה כבר, כי ישב שי"ר שמה אל עקרבים. והכותב לרי"פ, אשר בכל אופן לא היה קנאי פושק שפתים, מראה ברור, על מה רדפו את שי"ר ובמה חשדוהו: כמו למשל כי „בני ביתו מדי חדש בחדשו יקבלו בילעטין לילך בבית הטעאטער בכל החודש, לשמוח אלי גיל כעמים וגם הותרה להם בגן יעזוויטער פת עכו"ם עם חמאה של נכרים" (ורי"פ העיד כי שקר הדבר), ועוד ענינים כאלה. והנה זה האיש הכותב היה לכל הפחות איש תם וישר, אבל נמצאו אז רשעים וזדים, אשר הוציאו עליו קול, כי ערך שלחן עם מגדים ומיני ממתקים ביום צום ת"ב, או כי אכל דגים אסורים וכהנה. וההמון הלך הלוך וסוער עליו להשפיל כבודו עד עפר ולשימו מרמס תחת כפות רגליהם. ובימינו אלה נגלו עוד מכתבים, אשר יפיצו אור על המקרים המעציבים שם *); מן המכתבים האלה נראה איך צדק הרנ"ק בהרעומותו נגד הרי"פ ושי"ר בגלל הדבר הזה, כי ידע כי אחרית האחרון תהיה מרה.

ביום כ"ז תשרי תקצ"ט מספר שי"ר את אשר קרהו בימים המעטים אשר ישב בטרנופול (בואו שמה היה ביום ט"ו טבת תקצ"ח). אחרי שנתקבל שם ברוב פאר והדר מיקירי העיר — אם כי לא חסרו גם אז פוחזים וריקים, אשר עפרו בעפר לעומתו — התחילו אחרי עבור זמן מעט המבוכות והבלבולים; כי אין ספק בדבר שיד רי"פ היתה באמצע להסב הדבר להביא את שי"ר לעיר טרנופול ולא לפי רוח רוב העדה. ובשנת תקצ"ח רבו המבוכות כל כך, עד כי יצא צו מאת הממשלה לסגור את בית המדרש הישן והחדש, אשר שמה קננו אויבי שי"ר לחרחר ריב ומדון,

*) המכתבים לא נדפסו במקורם, כי אם בהעתקה אשכנזית שעשה מהם איש צעיר לימים ולחכמה ר' אלכסנדר ביכלר, והדפיסה בחבור שהוציא החכם ר' דוד קויפמאן לאור ביום מלאת מאה שנים להולדת שי"ר. והמעתיק השחית הכונה וכתב בלשון עלגים, אשר קשה לעמוד לפעמים על כונת הדברים. ומה נאמר, אם מביא העתק מכתב מכ"ז תשרי תקצ"ט (והיא שנת 1838), אשר בו יספר שי"ר את כל התלאה אשר קרהו בטרנופול, וע"ז תשובת ר"ש רוזנטהל מט"ז תמוז תקצ"ח, בשביל חלוף הזמנים ממנין היהודים למנין הנוצרים שגרם לו מבוכה..

ויען כי קרבו ימי החגים בראשית הקצ"ט וידע שי"ר, כי עוד יוסיפו איש על המרורה בהסגר הבתים האלה על מסגר, וביחוד חרה להמון על כי העתיק הרב שי"ר את מקום מושבו מביהכ"נ החדש של פערל לביה"כ הישן, ויכתבו על חימותיו המלות „שקין תשקצנו", גם טנפו את הספסל אשר עליו ישב הרב וכדומה. ויהי כאשר נכנס שר המחוז בעובי הקירה וגם שם במאסר את מחרחרי הריב ומפריעי שלום העיר גדלה עוד המשטמה נגד הרב, עד כי הצליח בידו להטות לב שר המחוז לשוב לקרא דרור לאסירים ולפתוח את בתי המדרש. מובן מאליו ששי"ר ידע, כי אל עקרבים הוא יושב בעירו, ולכן השתדל בכל כחו לבקש לו מקום אחר אשר שם ימצא מנוח. ועוד ביום ב' תמוז (שנת תקצ"א ?) השיג ר"ש ראזענטהאל מכתב משי"ר, אשר בו הודיעהו צרות נפשי והתחנן לפניו לבקש לו מקום אחר באונגריא. והחכם הזה הטוב ומטיב טרח באמת למלאות בקשת שי"ר.

ביום ז' אלול (תקצ"ח ? הערבוב במכתבי שי"ר ע"י העתקת ביכלר גדול מאד ומבלבל את הקורא), כבר מציע שי"ר לפני ר"ש ראזענטהאל להשתדל בשבילו בדבר הרבנות בפראג. ר' משה לאנדוי, אשר עמד אז בראש העדה בפראג, הראה אז נדיבות לבו, כי לא זכר לשי"ר את אשר הלקהו מאתים וחמשים מכות בבקרת עזה וחדה נגד „מערכי לשון" שהדפיס. לכה"פ לא התנגד לשי"ר ועוד נטה לו שלום להיות בתומכיו, אך מפריע אחר יצא כנגד שי"ר בחפצו זה, כי לפי החוק ששרר אז דרשו מרב שתהיה לו תעודה מלמודי חול, אשר אמנה שגה בהם שי"ר, אבל לא היה מעולם בבי"ס ולא קבל שום תעודה. מובן מאליו שכמעט נשמע בין החיים דבר חפץ שי"ר להתמנות בפראג, קפצו עליו נרגנים מגידים בעלטה, אשר המטירו על ראשי העדה בפראג המון כתבים מדברים בגנות שי"ר. בין האנשים האלה היו אויביו ומקנאיו מאז, אשר מלמברג שלחו את דבריהם להכות את שי"ר בלשון. ואולם גם ר' צבי חיות נלוה עמהם, אשר כתב מכתב בעלום שמו לפראג לדבר סרה בשי"ר וגם לר"ש ראזענטהאל להסיר לבו מאחריו *).

*) ע"ז ירמזו דברי שי"ר אשר כתב אז בשנאה מסיתרת בהיותו בפראג:

ר"ש ראזענטהאל טרח ועמל למדי להוציא את שי"ר מעמק עכור זה, אך עכ"ז מי יודע אם חפצו הצליח בידו, לולא מצא עזר וסעד בר' מיכאל זקס ז"ל שהיה אז מטיף בעיר פראג. הוא לא נח ולא שקט עד כי הפיק זממו וחפצו השלים, וגם דבר על לב ר' משה לאנדוי לשכח ראשונות ולמשוך חסד לשי"ר. אחרי רוב השתדלות נגמר הדבר ושי"ר בא לפראג, אשר נתקבל שם בכבוד גדול. ואמנם ר' משה לאנדוי כתב אחרי כן כי כל המפלגות טעו בו: המתקנים חשבו למצא בו איש כלבבם, והנה רוח אחרת היתה עם שי"ר, וגם אלה מבני דור הישן, שפחדו כי שי"ר הוא חפשי יותר מראי נוכחו כי לא כן הדבר; אולם בלבם שמרו את הדבר וחשדו אותו כי לא כנים בדיו. עוד עלי להזכיר, כי שמעתי מפי זקנים יודעי תורה בפראג, כי בכלל לא נחשב שי"ר אצלם ללמדן, רק לחקרן *).

בזמן אשר ישב שי"ר אל עקרבים בטרנופול הקיפוהו צרות מכל עבר ופנה. גם אלופו רנ"ק נפרד ממנו ונהפך לו לאויב. אמנם יוכל היות כי לא הסכים רנ"ק לבוא שי"ר לטרנופול, אך להחליט, כי זאת היתה סבת האיבה ביניהם (כמו שמאמין הח' פאָריעס) הוא טעות. ממכתב רנ"ק לשי"ר שנדפס בכרם חמד רביעי נראה ההפך, ובמכתבי שד"ל שנדפסו נמצא רמז על זה, אבל המו"ל מחק הדברים וזה הוא רק טפשות ולא יותר. גם שד"ל נהפך אז לאויב לשי"ר והרבה פצעיו חנם או על דבר קטן. ועם כל הכבוד אשר ירחש לבי לשם שד"ל מוכרח אני להודות, כי לא התנהג אז כשורה להיות נוסף על שונאי שי"ר ומבקשי רעתו, בעת אשר מכל עבר קמו משנאיו נגדו ויאמרו לבלעו חיים. ואחרי מות ר' יוסף פערל (שמחת תורה שנת ת"ר) היה שי"ר ימים רבים כערער בערבה. שד"ל שלח מכתבים לאוהבי שי"ר ומשנאיו עם

„טוב ויפה שמש פה בבהכ"נ ממצב רב של גבול פולניא ואשכנז" (השחר א' עמוד 20), וכונתו על ר' צ"ה חיות שהיה רב בקאליש על גבול אשכנז.

*) בוא שי"ר לפראג היה ביום 22 אויגוסט שנת 1841 ונתקבל שם בכבוד גדול („אָריענט שנה זו צד 260); אבל שי"ר ישרת בקדש שבע שנים בלי שכירות ורק למתנות וכיוצא בזה היו עיניו תלויות. ובכ"ז נחשבו ימי שבתו בפראג להמאושרים בכל שנות חייו;

העתק מכתבו שכתב לשי"ר בענין „ספר כריתות הכורת בינו ובין שי"ר מעתה ועד עולם", ובמכתב אחד המליץ עליו: „מיטב השי"ר כזבו"; וגם לידידו הצעיר יה"ש כתב אז שד"ל דברים מרים נגד שי"ר אם כי הזהירהו, לבלי יראה המכתב לשום איש אשר בבחו להרע לשי"ר. ובימים האלה הרים גם יאָסט ידו בשי"ר לחרפהו ולהשפיל כבודו. כה עמד שי"ר ימים רבים, עד כי רצה ה' את דרכיו וגם אויביו השלימו אז אתו.

בוא שי"ר לפראג או בכלל התמנותו החדשה בתור ר"ב הסבה נזק גדול לספרותנו ולחכמת ישראל. שי"ר בעצמו מתאונן (אגרות שי"ר עמוד 216) במכתבו לשד"ל: „ידעת אחי, איך מלפנים הודעתי ברבים חפצי לאיזה משמרת של רבנות. אחת שאלתי אותה אבקש שבתי בבית ה' כל ימי חיי, לחזות בנועם התורה ולבקר בקדמוניות ישראל ואותותם ונפלאותם ולדרוש בדברי רז"ל הקדמונים, להפיץ ענגים מחשיכים ממצדיקי הרבים ולהראות זהרם כזהר הרקיע וכוכבים לעולם ועד. אכן לעצבוני ראיתי אחרי נמלאה שאלתי, מה מאד התעני דמיוני, כי אמנם יותר הרבה יכולתי וגם פעלתי לרשום דרישותי ומחקרי בעת הייתי חפשי בלי אדונים, מאשר יכולתי לעסוק בכאלה מעת נהייתי עבד לאדונים רבים, כי לא שררה נוטל לו מורה דת אמת ורב בישראל, כי אם עבדות נוטל על עצמו..."

בתור ראב"ד בפראג היה לו להראות בברור להיכן פניו נוטות בענין נכבד אשר היה אז לתל שהכל פונים אליו: בענין תקוני הדת, אשר עמדו אז על הפרק. בגרמניא היו אז שני רבנים מלומדים ומחוכמים אשר הקדישו כל כחם לעשות תקונים נמרצים בדת: ר' **שמואל הולדהים** ור' **אברהם גיגר**, הראשון היה תלמודי גדול, חד השכל וחריף מאד, והוא נלחם נגד התלמוד בכלי זיינו אשר לקח מן התלמוד. ר' אברהם גיגר היה ג"כ חכם מפואר וחוקר גדול; אל שני החכמים האלה התלכדו עוד רבנים אחרים והיו לאגודה אחת לפרוץ פרץ בגדר היהדות. ונגדם קמו רבנים יראים ושלמים, כמו הרב ר' רפאל שמשון הירש ור' זכריה פרנקל, הראשון בתור אורתודוקס עד הקצה האחרון והשני בתור חכם מתון ברוחו, אשר אמנם הורה כי עלינו

להתאים עם רוח הזמן, אבל בדעה מיושבת ובמתינות. בדעה זו החזיק גם שי"ר, ולכן היתה לו המלחמה מפנים ומאחור. המתקנים חשבוהו לחנף וצבוע, יען כי עם רוב חכמתו וחקירותיו לבו לא נמשך אחריהם, והאורתודוקסים הגמורים גם המה הביטו עליו בעיני חשד וספק. ע"ד הסכסוכים האלה אדבר עוד בהמשך מחברתי זו. כעת נראה מה פעלו רעיו שד"ל וצונץ בעת ההיא, עת הרמת קרן חכמת ישראל באשכנז.

ז.

בית מדרש הרבנים בפדואה ומוריו. מצבו החמרי של שד"ל. שד"ל מורה לרבים. טוב לבו ומוסרו. איננו נושא פנים. נלהב באמונת ישראל. תלאות שד"ל וצרותיו. שכול בנים. בנו בכורו „אוהב גר". חכמת בנו וספריו. קינת אביו ושירי אבלו למותו. ריבו של שד"ל בהראב"ע והרמב"ם. ברור דעותיו של שד"ל בזה. שד"ל בתור מפרש לכה"ק.

בשנת תקפ"ט בא שד"ל לפדואה להרביץ תורה. בית המדרש של פדואה היה מיוסד על רעיון טוב מאד, ולכן באמת הבשיל אשכלות יקרות; אבל מזון חומרי חסר לו כמעט תמיד. בבית ההוא היו רק שני מורים, ר' הלל די לה טורי לתורה שבע"פ, גמרא ופוסקים, ור' שמואל דוד לוצאטו לתורה שבכתב, היסתוריא, דקדוק הלשון, ספרות ישראל וחקר האמונה. עברו שנים מעטות וכבר עיפו הקהלות לשאת במשא הקוליגיום ויאמרו להשבית מארץ זכרו ובמשך ירחים רבים לא קבלו המורים שכרם (אגרות שד"ל עמוד 342), ורק כאשר הסכימו המורים לוַתר על חלק משכרם נשאר הבית על כנו, אבל כל ימיו היה תלוי ועומד ומצבו היה רופף. ואלמלא חמלת איש חסד כה"ר גבריאל טריאסטי היה שד"ל ועולליו מוטלים ברעב (אגרות שד"ל עמוד 301 וכ"ח חלק שמיני עמוד 6), ונוסף לזה באה מחלת אשתו הראשונה, אשר הבאה לארץ חיתו; ובכ"ז נשא וסבל תגרת הזמן בדומיה ויוסף תת

כחו לתורה ולחכמה, ובכל לחצו ומצוקו קנה תמיד ספרים יקרים וכ"י לרוות צמאונו וצמאון כל שוחר דעת. והיה כל מבקש חכמת ישראל פנה לשד"ל והוא ענה לכל שואליו דבר ושמו הלך למרחוק על טוב טעמו ומזגו וטוב לבו, והחכמים רבים נהנו לאורו, אם כי לפעמים לא זכרו את חסדו וישכחוהו (עיין לדוגמא מכתבו לר' מיכאל זקס באוצר נחמד, ח"ב, עמוד 25). גם צונץ נהנה הרבה ממנו ובאגרת אחת (הקדמה לתשובות תלמידי מנחם, עמוד 49) הוא כותב: „ספרו של החכם צונץ [על הפיוטים] אינו חסר אלא הקדמה. אני העתקתי לו אולי מאה סליחות בלתי ידועות והוא מביא אותן סתם; הוא איש צדיק ואין ספק שבפעם אחרת יגיד המקור אשר ממנו שאב", ובאמת בספרו „לתולדות הפיוטים" תקן צונץ את המעוות.

אבל שד"ל לא היה רק חקרן. הוא השתדל להפיץ מוסר ויראת שדי, מדות נכונות ואהבת עם ישראל, וכמעט אין כמהו במאה הנוכחית אוהב עמנו אהבה בלי מצרים וממית עצמו על אהבתו, ובעת הצרך היה איש ריב ומדון להמטים עקלקלותם. מצד אחד נראה את לבו הטוב, טוב ומטיב עם כל אדם, אפילו עם בני אדם שלא נהגו עמו כשורה; ומצד השני הוא מגיד לאדם מה שֵׂחו ומוכיח על פניו מומו, בלי משא פנים, יהיה מי שיהיה, צונץ או יאָסט, שי"ר או זקס. ולעמת זה הוא מוקיר פעולת כל איש לטובה ואיננו מקפח שכר כל בריה והביבה עליו האמת ומודה תמיד על האמת; ולכן החליף מכתבים עם כל איש, זקן ונער, למען הלהיב את לבותם לאהבת התורה ועם ישראל.

בהשקפתו הדתית נמצא, כי היה נלהב לאמונת אבותיו ודבק לאהבה אותה בכל לבו ויבכר אותה על כל פלוסופיא שבעולם. הוא התנגד לפלוסופיא, יען כי לא הצליחה את בני אדם, אדרבה „היא הופכת שמחתם הטבעית למעצבה וטוב לבם לתוגה ורוח רעה". אם היה שד"ל מעמיק מעט בדבר, כי אז אולי מצא, כי אין הדבר תלוי בשטת הפלוסופיא, כי אם בטבע האדם לפי מושגי הזמן והמקרים שפגעו בו. ולפיכך מצאנו שמחים בחלקם גם בין המחזיקים בפלוסופיא כמו השטואיים והאפיקורסים, ולהפך מצאנו בעלי מרה שחורה ועניי־נפש וסגופים גם בין מחזיקי היהדות.

שד"ל כנה את שטתו בשם שטת הריאליזמוס (אגרות שד"ל, עמוד 244) ומתפאר הוא בה נגד רעהו שי"ר. ואמנם השטה הזאת איננה ריאלית, אדרבה היא שטה אידיאלית ותיאולוגית; אבל במושג ידוע יש לו הצדק להתפאר במדה זו ונוכל לכנות לה בשם היהדות המעשית.

חיי שד"ל היו שלשלת ארוכה של המון תלאות וצרות עד אין קץ, „ואני עם זה לא חדלתי ללמוד וללמד ולחקור ולכתוב, ולולא תורתי שעשועי אז אבדתי בעניי" (אגרות שד"ל, עמוד 685 מיום ו' ניסן ת"ר). וכן כותב הוא לר"מ יאָסט (ביום י"ז שבט התר"א): „כי השעה דחוקה לי מאד... כי אב אנכי לארבעה ילדים, ואשתי זה ימים ושנים אחרי מות לנו ילד קטן חולה במרה שחורה... וזה גורם לי אבוד ממון ואבוד זמן ופזור הנפש לאין תכלית, המקום ירחם עלי" (שם עמוד 722).

יותר מכל הצרות שבאו עליו תכופות סבל בשכול בנים ובפרט במיתת בנו בכורו אוהב גר ובתו מרים. בנו זה היה אשכול הכופר, פרי נחמד ונעים, עץ רענן, אשר בעודנו באבו נקטף ומותו העציב תמרורים את אביו הגוֵע בעניו. בנו נולד בחדש יולי תקפ"ט וכבר בשנת תר"ז הראה שקידתו וכשרונו בחבורו „אודות בני עֵלם", ובשנת תר"ט נדפס ממנו חבור בלשון צרפתית אודות שפת סנסקרית ביחוסה לשפת אשור, וכן הראה רוב חכמה וכשרון בחבורו „הערות אודות יוסף בן חסדאי בן שפרוט", אשר התפלאו עליו כל חכמי לב והזכירוהו בכבוד. כן כתב עוד „הערות ע"ד מצבות ישנות בפארים מהמאה הי"ג". לרוב שקידתו של העלם הזה לא היה גבול וחקר, ובמותו (כ"ה טבת שנת תרי"ד) כבר היה לו שם כאחד הגדולים. ירחים אחדים לפני מותו כתב אביו: „ה' ירחם עליו [על הבן] ועלי ויכזיב נביאי השקר (הרופאים), והנה כל ישעו וכל חפצו [של הבן] הוא להשלים מלאכתו אודות היהודים בארץ כוש" (כ"ח, חלק שמיני, עמוד 193). מות בנו פצע את לב האב וימאן להנחם ימים רבים. וכה נשמע אנחתו לאחד מידידיו (אוצר נחמד, ח"א, עמוד 77): „זה לי שנתים ימים וכבר נקטף! אמת כן הוא, לא קם כמוהו בריא וחזק לא לבד בכחות הגוף, אבל גם בכחות

הנפש, גבורת שכלו במעמקי החקירות וגבורת רוחו על כל המונעים אשר סביביהו, לא ראיתי ולא שמעתי כמהו. אוי נא לי כי בתחלת ילדותו (כאשר מצאתי כתוב בכתב ידו) בראותו שמי נודע למרחקי ארץ (ומה יתרון לי בכל זה ?) להבת חמדת שם גדול קרחה בלבו, אך רוחו לא היה מתון וסבלן כרוחי ובטחונו באלהים לא היה אמיץ כבטחוני, ע"כ נחפז למהר ולהחיש מעשיו, ויגיעו ועמלו בלה בשרו. אהה! מי היה סבלן כמהו בימי חליו? כמה חדשים סבל יסורים קשים ולא השמיע קולו ולא חדל עד סוף ימיו מעבוד עבודתו על תרגום התורה בלשון כושי; ואם חלק קטן מהסבלנות ההיא היה לו בשנים הקודמות, לא היה נקטף באבו. אבל אוי לי, אם לא הייתי מאמין כי הגזרה אמת והחריצות שקר, שאם לא היתה כן אמונתי, עתה היה לבי מכה אותי, על שהנחתי לו להתיגע בלמודיו יותר מדאי, והיתה החרטה הזאת מכפלת יגוני והורגת אותי. אך אני בראותי אותו מצליח בחקירותיו ועוסק בהן באהבה ובלי שום הכרח, לא רציתי להתקומם נגדו גם אני, ולהיות גם אני נוסף על המונעים הרבים הסובבים אותו, שהיו מכפילים יגיעו וממררים חייו. אך רב לי! אשמרה לפי מחסום כי כשל כחי. כי אמנם אף אם התבונה מצד אחד והאמונה מצד אחר מחזקות אותי ומגבירות אותי על צרת בן יקיר לא קם כמהו, הנה אורך תחלואיו ומכאוביו דכא לארץ חיתי, יען וביען אין אמונה ואין תבונה שתוכל להגביר לב אנוש על החמלה וההתפעלות בראותו בן אדם (יהיה מי שיהיה ואף כי הוא בנו יקירו) סובל יסורים קשים משך שבועות וחרשים בלי תקוה שיקום מחליו. ואם יש תבונה שתוכל לתת לאיש לב אבן ומעי חלמיש אברך את ה' שלא נתן לי תבונה כזאת ושלא עשני חכם ונבון על דרך תבונתו של שפינוזה, האומר כי איש המתנהג ע"פ שכל הוא משתדל בכל יכלתו שלא תחוס עינו ולא יחמול. והנה יסורי בני ז"ל אשר סבל בביתי ונגד עיני החלישו את גויתי וקרבו את זקנתי, ואהבת ילדי הקטנים היא תצוה עלי לבלתי אשוב להמר על הבכיר אשר לא ישוב אלי...."

אמונתו בה' ואהבתו לעם ישראל סמכוהו להחזיק מעמד —

אוּלָם יְשַׁר לֵבָב כְּמוֹ יָרֵחַ
נֶחְבָּא וְאַחַר שָׁב וְעוֹד זוֹרֵחַ--

כאשר פַּיְּט בכנור נעים. הוא הבליג על יגונו ועל מצוקותיו הרבות וישם מעיניו להרים קרן היהדות וקרן עם ישראל. בזה לא נשא פני איש לא מן החיים ולא מן המתים,

לֹא מִפְּנֵי גָדוֹל אֲנִי אָגוּר,
לֹא אֵדְעָה רֵעִי וְלֹא אָחִי.
אֶל הָאֱמֶת אָמְנָם יְקָר לָתֵת,
בִּדְרוֹר וְחוֹפֶשׁ אֶשְׁפְּכָה שִׂיחִי.
אֶחְתּוֹר בְּמַחְתֶּרֶת מְצֹא חוֹבָה,
אֶחְקוֹר דְּבַר עֶלְיוֹן בְּכָל־כֹּחִי.
אָז אוֹמְרָה, גַּם קוֹרְאִי יֹאמַר:
נָכוֹן בְּתוֹרַת אֵל הֲלֹא רוּחִי.

כנודע ריב היה לשד"ל כל ימיו בהראב"ע והרמב"ם וריבו זה באיתני ישראל משנות קדומים עשה בעתו רושם גדול מאד. לרגלי מלאכתי פה אצַיֵּר רק בקצור נמרץ טיב הריב ההוא.

מפי שד"ל יצאו הדברים שהכאיבו מאד לבות רבים וכן שלמים: „הרמב"ם היה בעוכרינו", „הרמב"ם הכביד עולנו". ריב שד"ל נגד הרמב"ם הוא דבר ישן מאד, כי המחלוקת שקמה נגד הרמב"ם עוד בחייו ויותר אחרי פטירתו לא היתה רק מולדת השנאה לחכמה, כי אם התנגדות טבעית של היהדות ההיסתורית נגד היהדות הפילוסופית. למשל צדקו אלה, אשר התרעמו על הרמב"ם, כי הוא הבנים כונות זרות בתורת משה והשתדל להתאים את התורה עם חכמת יון. ובין המתנגדים להרמב"ם היה גם חכם ומשכיל כר' יהודה אלפאכר, אשר אי אפשר לנו למנותו עם חשוכים ומקנאים, וסברותיו הן ישרות ונכוחות למבין, כי השתדלות הרמב"ם היתה „למען העמיד התורה עם חכמת היונית יחד, לחבר את האהל להיות אחד, ודמה היות הראשונה עם השניה, כשני עפרים תאמי צביה; והיתה תאניה ואניה. ולא נשא אותן הארץ לשבת יחדו להיות כשתי אחיות. כי לא

כנשים המצריות העבריות. זאת התורה אימרת י״א כי בני החי ובנך המת״. וכן היטב אשר דבר החכם הזה, כי ה׳שתדלות כזאת לא תביא תועלת, ולעולם לא נוכל להתאים שתי השקפות רחוקות זו מזו ומתנגדות זו לזו. וכל אלה המטים משפט ונמשכים אחרי דעה שטחית לבזות לגדולי ישראל שקמו נגד הרמב״ם — כלומר נגד דעותיו וסברותיו בנוגע להיהדות — מראים לדעת כי לא ירדו לעומק הדברים.

אנחנו נכבד מאד את הרמב״ם, חכמתו ומדותיו היקרות וחין ערכו; אבל הכבוד שנכבד אותו לא יְעַוֵּר את עינינו מראות נכוחה. גם פִּילון האלכסנדרוני היה חכם גדול ואוהב את עם ישראל אהבה שלמה ובלי־מצרים, ועכ״ז נאמר עליו, כי אם כונתו היתה רצויה מעשיו לא היו רצויים, וע״י ספריו של פילון והנמשכים אחריו נגררו רבים אחרי דעות חדשות, כידוע... כזאת לא נוכל לאמר על הרמב״ם, אבל עכ״ז בפנות רבות צדק שד״ל באמרו עליו, כי רק ע״י החכמים שקמו אז נגדו סר ממנו עול הרמב״ם, ואלמלא הם משועבדים היינו לספרו הדתי. ומאד הטיב שד״ל לראות, באמרו שכל זמן שתורה בע״פ לא היתה נכתבת בספר היתה הרשות לכל חכם בזמנו ובמקומו להורות לפי רוח מבינתו, ומעת שנחתם חזון והיו לנו ספרים קבועים שמנו בעול צוארנו. כן היה הדבר בנוגע לתלמוד בבלי — כי תלמוד א״י מעולם לא משל בנו — וכן אחרי כן בשלחן ערוך של ר׳ יוסף קארו. ואם היו קמים נגדו כמו שקמו נגד הרמב״ם, אולי אחרת היתה בעם ישראל.

ואולם מצד אחר לא נאשים את הרמב״ם. רק נביט בהליכות התולדה ונמצא, כי הכל יש לו זמן ואין לך דבר שאין לו שעה. נגד הרמב״ם קמו חכמים רבים וכן שלמים, אבל בעיקר הדבר קובץ דינים היה מאז ומקדם תשוקת ההמון. ואם לא היה נעשה זה ע״י הרמב״ם, בלי ספק היה נעשה ע״י חכם הטוני וגם הרוח. והלא יודעים אנחנו שהחלק הנאות מן ספרי הי״ד עזבו דורות הבאים ולקחו להם רק הדינים ויבררו את האוכל מתוך הפסולת לפי דעתם. וכן נראה כי בקרב הימים עזבו את השו״ע של הרי״ק ובחרו בחומרות הרמ״א. ואם הרי״ק כתב עוד למשל,

שמנהג כפרות מנהג שטות הוא וראוי למנוע זה המנהג, הרמ"א הורה, כי מנהג יפה הוא וטוב להחזיק בו. ולא רק האשכנזים החזיקו בו, כי אם גם הספרדים ההולכים בכלל אחר ה„בית יוסף". מזה נוכל לראות, כי אין אדם שליט ברוח.

ביותר נתפלא על שד"ל בראותנו משפטו על הראב"ע. כאמור בנוגע להרמב"ם הנה נראה זה עלינו כאויטוריטט ואולי מן הנאות להלחם נגדו; אבל הראב"ע לא היה מעולם אויטוריטט לישראל, כי אם מדקדק, מפרש, פייטן וחכם נפלא. לא נראה בשום צד נזק מפעולתו הספרותית, אבל נראה תועלת רבה מאד וכמעט שהוא החשוב בין כל המפרשים מבני ישראל אשר חייבים אנחנו בכבודם, דעותיו החפשיות לא נחשוב לו בזמננו לחטאה, ומה שהעלים את דעותיו וגלה אותן רק ברמז וסוד, מה יעשה חכם עני והוא בין עם אדוק באמונתו יושב? הלא רמזיו נכרים ונגלים כעת לחכמי לב, והם היו לעינים לגדולים הבאים אחריו. כן נראה, כי לא הכיר שד"ל את הראב"ע בתור פייטן נפלא, וזה נפלא בעינינו. הגם, כי אז לא נגלה עוד עלינו הדיואן שנדפס בזמננו; אבל גם מה שהיה נודע בזמן שד"ל די להוכיח, כי היה הראב"ע מליץ ופייטן יקר אחד מני אלף. ובפיוטיו היקרים נראה את אהבתו העצומה לעם ישראל, וחכם לאומי וחפשי בדעותיו כשד"ל ראוי היה לכבד את הראב"ע הנדמה לו באהבתו לעמנו וברוח הפיוטית הנשפכת על האהבה הלאומית הזאת, וכאלו ראה הראב"ע בנבואה פִּיֵט כבר על זה:

מַה־לִּי וְלִתְנוּאוֹת יָמִים וְלֵילוֹת
בָּאוּ בְּמַשּׁוּאוֹת הוֹדִי לְבַלּוֹת
וַיִּתְּנוּנִי אוֹת הָחֵל וְכַלּוֹת.

(דיואן סי' 193.)

בקצרה אזכיר עוד פעולת שד"ל בתור מפרש (פירושו לישעיה הוא יקר מאד), מדקדק עמוק ועצום וחוקר בקדמוניות ספרותנו.

כנודע היה שד"ל הראשון בין חכמי ישראל אשר החל לשלה יד בתקון־מקראות, ואולם אח"כ כאשר אמרו רבים ללכת בדרכיו גער בם ונלחם נגדם, וזה יהיה לנו לפלא. ואמנם אם

נחקור בדבר הנה נמצא, כי צדק מאד. כל התקונים שהציע שד״ל נוסדו על עומק הבנת להּ״ק וכמו מובנים הם מאליהם אחרי שמענו אותם מפיו, למשל התקון בישעיה אשר כבר הזכרנו: ואפי על תבל יַתֵּם, אשר אמתתו נראית ובולטת. ובן הקונו הנחמד ביחזקאל: ותשאני רוח ואשמע אחרי קול רעש גדול ברוך כבוד ה׳ ממקומו, שצריך לתקן ברום כבוד ה׳ ממקומו. ובן דעתו בנוגע למצות ראיה (יֵרָאֶה תקון במקום יֵרָאֶה) ועוד כהנה. אולם הבאים אחריו לא ירדו לעומק הבנת המקרא ובקרדומות באו על כה״ק להרוס ולנתוץ בלי דעת ובלי שכל ולא על חנם התעבר שד״ל בם ונלחם נגדם.

ח.

ההתעוררות לתקונים בדת, ר׳ שמואל הולדהיים ור׳ אברהם גיגר. ההבדל בין שניהם. תולדות גיגר, התקבלו לרב ומטיף בוויסבאדן ואח״כ בברסלויא. מחלקתו עם החרדים. אספת הרבנים השניה בפראנקפורט דמיין ורא״ג ראש המדברים בה. הצעתו בדבר שפת עבר ביחוסה להתפלות. התנגדות ר״ז פראנקעל להצעה זו. רשימת ספרי ר״א גיגר. פעלת גיגר לטובת התפתחות עם ישראל. הנגוד לפעולותיו מצד החרדים והיראים. רא״ג היה איש מעשה. חפשי בדעותיו. רא״ג אוהב את היהדות וגם את הספרות התלמודית. רא״ג לא הרחיק ללכת בתקוני הדת כר״ש הולדהיים. ספרו של גיגר „אורשריפט״. מלחמת שיר ברא״ג. דברי הקדמת הספר „אורשריפט״ על אדות כתה״ק והתלמוד. דעת רא״ג ע״ד הצדוקים והפרושים: הראשונים מבני צדוק הכהן, הריב בין זרע צדוק הכהן ובית דוד, הנביאים מבעלי ברית האחרונים, עקבות הריב הזה בכתה״ק, הריב הנזכר במשך כל זמן הבית השני, פרטי הרשמים עד״ז בכה״ק. פעולות רא״ג בחקירת תולדות ישראל. רא״ג על אדות גרעטץ. דרושי רא״ג בתולדות ישראל. ההבדל בין הכשרון והגאונות. גאונות עם יון ברגש היפי וגאונות עם ישראל ברגש הדתי. מצב ישראל בעמים. הסבלנות הדתית. תקופת ההתחדשות בישראל.

שנוי לטובה נראה בהתפתחות עמנו בסוף המאה הששית

למספר בנ"י, כי אז כבר קמה רוח בקרת ודעת בישראל, ובעוד שלפני עשרים שנה היתה כל חכמתם של בני הדור ההוא ללעוב במורשת אבות ולבגוד בדת ישראל, הנה אז אמרו לעשות תקונים בדת כדי להתאים אותה עם החיים. ואם כי נאמר, כי שגו במשפטם ויתעו בדרכם זה, אבל על כל פנים נראה רוח חיים מנשבת בעולם היהדות, שהרי עשרים שנה קודם בקום הריב הנודע ע"ד סדר התפלה החדש בהאמבורג יצאו רק איזה פטפטנים לעזרת החדשים, בעוד שבסוף המאה הששית נראה פעולת הדעת בכל הדרה. בראש ההתעוררות לתקינים עמדו אז, כאשר כבר הזכרנו, ר' שמואל הולדהים ור' אברהם גיגר, יען כי רק הם היו מזויינים בדעת התורה וידעו את אשר לפניהם.

ר' שמואל הולדהים היה תלמודי גדול ואיש המעשה, גם איש עשוי לבלי חת. מפעולתו נשארה לנו הקהלה הרי־פורמית בברלין, אשר בה נראה חפץ התקונים עד הקצה האחרון, באופן שסוף סוף גרם להריסת היהדות, ורק להצלחתנו לא גברה הקהלה הזאת והשפעתה מעטה. ר' אברהם גיגר היה חכם חרוץ ונעלה; אבל חכמתו היתה מרובה על מעשיו, לכן לא הרחיק ללכת כמו רעו ר"ש הולדהים ופעולתו נכרת יותר לטובת עם ישראל, שהרי אם גם נתנגד לדעותיו הנה נודה, כי הועיל הרבה להתפתחות היהדות, וגם להפצת דעת התורה בין היהודים בגרמניא.

ר"א גיגר נולד ביום כ"ד לחדש מאי שנת 1810 בעיר פראנקפורט דמיין ואחרי גמרו למודיו בגימנאזיום בעיר מולדתו שקד על למודי שפות קדם בעיר הידלבורג ובונא. בשנת 1832 זכה בפרס מאת האוניוורזיטט ע"ד מאמרו: „מה שאב מחמד מטקור התלמוד והמדרש?" ובאותה שנה נתקבל לרב בעיר וויסבאדן. בשנת 1835 התחיל להו"ל „מכתב עתי לחקירת התיאולוגיה הישראלית". בשנת 1838 נתקבל לרב ומטיף בעיר ברסלויא ושם קדמוהו דברי ריב מצד האדוקים אשר התנגדו לבחירתו, וכל ימי שבתו בברסלוי עברו עליו במחלוקת עם כת היראים והחרדים למנהגי אבות. בזמן ההוא פסח רא"ג עוד על שתי הסעפים ועוד לא ברר לו שטה מגבלה בעניני־התקונים.

באספת הרבנים השניה שהיתה בפראנקפורט דמיין (בשנת 1846), אשר עשתה אז רעש גדול בעולם היהדות, היה הוא אחד מראשי המדברים ונבחר אז למשנה הראש. — הצעתו, אשר נתקבלה ברוב דעות, להסכים על זה, כי אמנם שפת עבר נחוצה בבתי הכנסת משום תקון העולם, אבל אפשר לצאת ידי הובת תפלה גם בלשון אחרת, גרמה, כי נפרד הרב ר"ז פראנקל מהחבורה ועזב את האספה. בשנת 1847 היתה האספה השלישית (אשר לא משכה עוד עליה עיני רבים כמו ההולכת לפניה) ובה נבחר הוא לראש האספה. מספריו החשובים שהדפיס אז נזכיר: „דיואן רי"ה" (תרי"א), והכי נכבד „אורשריפט", אשר אודותו אדבר אח"כ ברחבה (יצא לאור שנת תרי"ז), מלבד זה עוד כתב „חקירות על דבר הרמב"ם" (תר"י), „תורת לשון המשנה" (תר"ה, ועליה באה בקרת עוזה וחדה מרצ"ה גראֶטץ במ"ע „המזרח" שעשתה אז רושם גדול), „ר' יצחק טרוקי" (תרי"ג), „ר' יהודה ליאון דא מודינא" (תרי"ז), „פרשנדתא" (תרט"ו). בסוף ימיו הדפיס „דרשות ע"ד תולדות ישראל" (ומזה אדבר להלן) ועוד מחברות שונות, גם הו"ל: „מ"ע לישראל — לחכמה וחיי היהדות". בשנת 1864 נבחר לרב בעיר מולדתו, ומשם בשנת תר"ל בברלין, ונפטר שם ביום כ"ג אוקטובר שנת 1874.

פעולת גיגר לטובת התפתחות עם ישראל יקרה מאד, אם נסכים לדעותיו או לא. אנו דנים על מעשי רא"ג ופעולותיו ע"פ החוק הטבעי הנודע, כי כל כח דוחף מוליד גם כח דוחף שכנגדו, וכשם שהועיל גיגר הרבה להעיר את הרוחות הנרדמות ולהפיח רוח חיים בעצמות היבשות על ידי ספריו, מאמריו, דרושיו ויתר פעולותיו, כן נראה את התועלת בזה, כי חרדו היראים ויקומו לעמוד בפרץ ולחזק בדקי הדת והאומה; ועל כרחם ראו נחיצות הדבר לעשות מה בפועל ולבלי להתנגד לכל השתדלות החכמים בעלי ברית רא"ג רק ע"י מחאת דברים וחבוק ידים. כנודע היה הראש והראשון בין מתנגדי רא"ג הרב ר' שמשון רפאל הירש בפראנקפורט, אשר על אודותו אדבר במקום אחר.

רא"ג היה איש שלא הסתפק רק באומר ודברים, הוא היה איש מעשה ובהשתדלות נמרצה וברוח עשוי לבלי חת יצא

בגבורים להוציא מחשבתו לאור. הוא היה חפשי בדעותיו מאד, אבל רגליו עמדו עם כל זה על אדמת היהדות, אשר בה דבק לאהבה אותה כל ימי חייו, וכן היה אוהב הספרות התלמודית, וכל אלה המעמיסים עליו שנאת הדת או אפילו שנאת היהדות התלמודית שוגים הם וחוטאים להאמת, כנראה מוכוחו שהיה לו באחרית ימיו עם שלטן הדת הפרוטסטנתית בברלין, איך חרד לקנאת דת ישראל ואיך היתה בה כל הגות רוחו. וגם חפצו לתקונים יובן לנו רק מאהבתו לדת ישראל, אשר האמין לחזק בדקיה ע"י תקונים האלה. ואלה אשר היה להם שיח ושיג עמו באחרית ימיו יספרו, כי רא"ג ראה ונוכח בכמה ענינים שטעה ואהבתו להתקונים רפתה מאד אצלו בסוף ימיו.

בחקירותיו החפשיות הלך רא"ג עד הקצה האחרון, אבל בתקוני הדת לא הלך לבו אחרי ר"ש הולדהים, כי לא לבד שהחזיק במעוז היהדות הכתובה, כי גם היהדות המסורה חשובה היתה בעיניו, אם כי היו לו השקפותיו המיוחדות בנוגע להשתלשלות תורה שבע"פ.

דעותיו החפשיות בפנה זו אסף רא"ג בספרו „אורשריפט", אשר יצא לאור בשנת תרי"ז ועשה אז רעש גדול בין חכמי ישראל. שי"ר אשר בימים מקדם שחר פניו באהבה ובכבודו התימר, יצא אז לקראתו בחרבו ובקשתו ובחמה שפוכה. ואף כי נדפס חבורו של שי"ר נגד רא"ג רק אחרי מותו של הראשון, ויש ידים להשערה, כי רק בחמו הראשון נעתקו המלים מפיו *) ומעולם לא עלה על לבו לפרסם הדברים ע"י הדפוס, אולם במכתבים לידידיו וכן במאמרים שנדפסו ממנו עוד בחייו הרבה ג"כ לשפוך חמתו על רא"ג (אם לא במדה שמדד לו בחבורו „אור תורה").

---

*) בחבור „אור תורה" שנדפס ע"י בנו בשנת תרכ"ח אמנם נרשם כי כתוב הוא בשנת תרכ"ו, אבל ספק הוא בעיני אם הדבר כן, ומהקדמתו של שי"ר: „כה יהיה אלהים עמדי ושמרני בדרך הזה אשר אנכי הולך אל בית עולמי", אין ראיה כלל, כי עוד אהרי נמלאו לו ששים שנה רמז שי"ר בכמה מכתבים לרעיו, כי קרוב בעיניו יום מותו. ואולם עוד בשנת תר"ך הודיע בהקדמת „ספר הגיון הנפש" לר"א בר חייא ובמכתב לרעהו שד"ל, כי יכין „נגד הבור עצביו (של רא"ג) מגן וקשת" וחבור זה יצא ראשון מתחת ידו.

ולשד"ל כתב ביום ח"י אלול תר"ך: „אבן חברו למו [ליה"ש וליתר בעלי „החלוץ"] עוד אחד אשר בשם ישראל יכונה וגם רב יתקרי, ולא מזה ומזה יש בו רוח חיים, והוא המנגן בכנור (גיגר בל"א), אשר אמר בחבורו („אורשריפט" וכו') אין לו חלק באלהי ישראל... וכל הרואה נבלותו ואמר לא נהיתה ולא נראתה כזאת למיום נשמע עם ישראל בתבל" (אגרות שי"ר, עמוד 218) ולפלא בעיני רק זה, כי נשמר שי"ר בלשונו מדבר בצונין, אשר אם לא כתב חבור נפלא (כספרו של רא"ג) בפנה זו, הנה גם הוא השמיע דעות חפשיות מאד ע"ד כה"ק.

אם נשמע את רא"ג בהקדמתו לספרו שהזכרנו, הנה נראה, כי גם הוא לשם שמים נתכון. הנה רא"ג יאמר עם הספר: „בכתבי הקדש (בתמונתם כמו שמונחים הם בעת לפנינו) נראה עקבות פעולות החכמים והסופרים שקמו לישראל מדור דור, השתדלות המעתיקים והמתרגמים ותופשי התורה להבין דברי התורה והנביאים ע"פ מושגים דתיים ששררו בימיהם ואחריהם נמשכו, ודעותיהם אלו הכניסו בדעת ובכונה, ולפעמים שלא בכונה וע"פ שיטפא דלישנא, בכמה נוסחאות כה"ק שנסחו הם לפי מושגיהם. ואולם אם נעמיק חקר אז נמצא גם שרידי הנוסחאות הישנות, כי לפעמים שנו המעתיקים והמתרגמים ויקבעו נוסחא אחרת, אבל נוסחא קדומה לא זזה ממקומה והרכיבות אחרי כן אתרי רכשי. וע"י שנויי הנוסחאות, כפי שנשארו לנו זכרונם ורשמיהם, נכיר ונדע אל נכון את השתלשלות הזמנים החולפים ומגמת פניהם של תופשי התורה בזמנים המתחלפים. וע"י זה שנשאר לנו מוכוחים ומו"מ של חכמי המשנה והתלמוד, בכמה קבלות קדומות ועתיקות, נדע את מטרתם באופן מספיק. המעתיקים והמתרגמים מלאו ספוקם ברשמים קטנים ומעטים ולפעמים בשנויים קלים ובלתי נראים בהשקפה ראשונה; אבל מטרתם מובנת לנו ע"פ רשמים אחרים. ההלכה הקדומה והישנה היא חומר של המו"מ הדתי והמדעי והמדיני שנמשך ימים רבים בין חכמי ישראל בתקופות שונות ורשמיו נכיר גם בכה"ק. ויש אשר לפעמים לא הבינו אלה הבאים אחריהם, על מה נחלקו חכמי ישראל, ומהוסר הבנה הכניסו תוך נוסחאות כה"ק דבר

והפוכו, באופן שלא נבין בהשקפה ראשונה כונת הנוסחאות המסורות לנו; אולם גם השנויים האלה יקרים לנו וכמה למודים יוצאים לנו מהם, כי בהם נמצא רשמי מלחמות הדעות מימים קדומים והם כמו עדים משיחים לפי תמם. ולפי זה נוכל להוקיר ערך הספרות התלמודית, בדעתנו כי חכמי הקבלה לא מלבם הוציאו מלים. מו"מ של ההלכה הוא עד נאמן אשר על פיו נבין התפתחות הקולטורה מזמן קודם." *)

הדברים האמורים למעלה יקרים הם מאד בערכם המדעי. רא"ג לא היה מתנגד התלמוד, אדרבה הוא מצא בו רשמי התפתחות קולטורית של עמנו ולכן כבד אותו מאד; אבל לפי שטתו לא נוכל כיום התפוץ בד' אמות של הלכה ולקחת את תמצית התלמוד והמאוחרים לו כפי שהטבעה בשו"ע של ר"י קארו לאמת המדה לכל חיינו הדתיים ולהיות זה דרוש לכל חפצינו. ולפי דעת רא"ג אם בעקבות התלמוד נלך חייבים אנחנו לצעוד הלאה בדרך האמונה לפי מושגי־הדת של ימינו אלה, כמו שהוא אומר במקום אחר, כי אלה החפצים לעשות את השו"ע לאבן שאין לה הופכים מבלי לזוז ממנו אף כמלא השערה „קראים הם ע"פ רוח התלמוד", כלומר כמו שהתעשקו הקראים לבלי לזוז מתורה שבכתב ומפירושה השטחי, כן יתעקשו בני דורנו לעמוד על מצב ההתפתחות הדתית כמו שנחתמה בימי השו"ע.

ע"פ הדברים האלה הלך רא"ג ובדק בחורים ובסדקים למצא רשמי הליכות ההלכות ע"פ המו"מ הדתי והמדיני של דורות שונים, ואיך נשתנו מושגי הדת בישראל מזמן לזמן. ביסוד דעת רא"ג, כי בזמן בית שני קבלו המושגים הדתיים פנים חדשות ע"י התפתחות הטבעית של עם ישראל וע"י ריב הכתות והמפלגות, ריב הצדוקים והפרושים שבעיקרם וביסודם היו כתות מדיניות אם כי הכניסו גם מחלוקת דתית לוכוחם זה כנגד זה, כאשר יחיב

*) רא"ג בפתיחה לספרו „אורשריפט" ובהיות הענין נחמד מאד שמרתי להעתיק הבונה ולא לתרגם דבריו כצורתם, למען שיהיו ברורים ומחורים ולא יהיו כמוסים ברמזים וסודות;

טבע הדברים לפי השקפת הדור ההוא — ברא רא״ג חדשות, וברב או במעט נתקבלו דבריו מכל חוקרי הדורות, וגם ר׳ צבי גרטאֶין, אשר מחפצו לברוא חדשות ולמאוס בדעות שהשמיעו הקודמים לו ומשנאתו לרא״ג התעקש ע״פ הרוב להעמיד הדברים בנוגע לריב הצדוקים והפרושים על יסוד ריב דתי, לא היה שליט ברוחו מבלי להסכים בעיקר הדבר לרא״ג.

הצדוקים היו לפי דעת רא״ג הכהנים מבני צדוק הכהן, אשר אותו נתן שלמה המלך תחת אביתר שגורש מהסתפח בנחלת ה׳, יען כי היתה ידו עם אדוניה נגד שלמה. ויען כי שמשו הכהנים מזרע צדוק בכהונה גדולה כל ימי בית ראשון ונמשכה ממשלתם גם אחרי כן, נבין עי״ז כי הטביעו הם חותמם על נוסחאות כה״ק, כמו למשל בספור הנודע של רעת בני עלי, אשר עי״ז נמשך העונש לאביתר לקיים מה שנבא על זרע עלי איש האלהים. ויהיו בני צדוק כרוכים אחרי מלכות בית דוד, אשר על פיו הורמו לגדולה. ואולם בזמן גלות בבל עלו הכהנים גם על זרע המלכות, אשר פסקה ממשלתם החומרית בעוד שממשלה הדתית של זרע הכהנים נשארה בתקפה. ובין עולי בבל היו רבים אשר פסחו אז על שתי הסעפים. ויש אשר זכרו חסדי בית דוד ונשארו באמונתם עם זרובבל ועם זרע המלכות, ויש אשר נטו אחרי הכהנים וממשלתם. והריב הזה בין זרע דוד וזרע צדוק הכהן נמשך זמן רב (וע״ז כבר רמז גם רנ״ק בספרו „מורה נבוכי הזמן״). והנביאים ברובם נמשכו אחרי זרובבל וזרע דוד, כי כן התנגדו הנביאים תמיד לממשלת הכהנים, וגם אלה שנבאו לעולי בבל נטו אחרי מלכות בית דוד. ואהבת הנביאים למלכות בית דוד נראה בבירור ע״י דברי חגי הנביא, וזכריה הנביא השתדל לפשר בין זרובבל מזרע המלוכה ובין יהושע בן יהוצדק הכהן „ועצת שלום תהיה בין שניהם״, ולעומת זה היה מלאכי מתנגד לממשלת הכהנים ומדכר בגנותם, וגם כותב דה״י נמשך אחרי מלכות בית דוד, אלא שבזמנו כבר גברה ממשלת הצדוקים — כלומר הכהנים ממשפחת צדוק — והעז ידם להכחיד זרע המלוכה, ולכן נשמר בעל דה״י בלשונו ונגע בדבר רק ע״י רמזים; ואולם בספר נחמיה נמצא זכרון כל העונות והתועבות של כהני המקדש.

ויהי כאשר גברו הצדוקים ועמהם גם משפחות מיוחשות מישראל, שע"פ הלכה קדומה משיאין לכהונה, נתנו הם אל לבם להטביע חותם נצחון זה גם על כה"ק ולהראות על ידיהם גדולת הכהנים ויחשב מימי קדם, ועי"ז נשארו לנו נוסחאות שונות וגם רשמי ספירים בכה"ק, אשר בלי הסבות שהזכרנו לא נדע שרש דבר נמצא בהן, כמו שמוכיח רא"ג.

ובזמן מלכות יון הרשעה עשו הכהנים המיוחשים — הצדוקים — דבר נבלה, לתת יד לצוררי היהודים ולהתחבר אל ההיליניסתים בוזי היהדות. ועמהם היו בעצה המשפחות המיוחשות העשירות, אשר התעשרו ע"י חכירת המכסים והמסים כמו יוסף המוכס ומרעיו. ונגדם קמו „הנבדלים" מעמי הארץ, הפרושים החרדים המקנאים לכבוד הדת ולכבוד האומה הישראלית. וזרעי החשמונאים, שעשו אז להם שם עולם בתולדת ישראל, לא התיחשו על הכהנים הצדוקים, מרום עם הארץ, האריסטוקרטים, כי אם על הכהנים העניים, הנדחים מעבודת המקדש ויגאלו מן הכהונה *). ויהי כאשר גברו החשמונאים היתה יד הדימוקרטים, הם הפרושים, על העליונה וממשלתם היתה פרושה זמן מה על עם ישראל. אולם ברבות הימים אחרי אשר גדלו החשמונאים והצליחו שכחו גם הם את מקור מחצבתם וכי מפנות העם יצאו, ויתחברו להמיוחשים, שרידי הצדוקים האריסטוקרטים, אשר עוד לא מחלו על יחושם ותפארת אבותם. ועי"ז קמה בזמן בית שני אריסטוקרטיה חדשה בישראל: הם „הצדוקים", כלומר לא צדוקים ממש כמו שהיו לפני גבורת

*) הכהנים היו אריסטוקראטיה דתית, אשר חזיונה היה נפרץ אז בכל העמים. אבל גם בין משפחות האריסטוקראטיה הזאת עברו ריבות דברים, והאחת גברה על השניה. ואנו רואים, כי נדחו הלויים ממקומם ויהיו רק לשומרי משמרת המקדש ואל המזבח לא יקרבו לשרת בקדש, וגם המעשר לא נתן להם כמצוה בספר הפקודים, ובמשנה תורה נאמר רק, כי יביאו בני ישראל את מעשר תבואתם לירושלים ויאכלוהו שם בחברת הגר והיתום והלוי וכל העניים. ומן הכהנים נבדלו לרוע יוצאי ירך אביתר הכהן ויתגברו הצדוקים עליהם ויגרשום ממזבח ה', ורק בענתות גרו, וירמיה מן הכהנים אשר בענתות שנא את כהני המקדש והמלכים המחזיקים בידם.

החשמונאים, כי אם החשמונאים שנהפכו לצדוקים ושרידי הצדוקים הקודמים בצרוף המשפחות המיוחשות שהשיאו לכהונה. ונגדם נלחמו שני מיני „פרושים". הראשונים הם הפרושים המתונים, בעלי תורה שבע"פ, אשר שמו לב להרחיב החוקים לטובת העם ולצאת משעבוד האותיות הכתובות, אשר על ירן משלו הצדוקים ויכבידו עֻלם על העם, ועוד פרושים קנאים מבלי עולם, דימאגוגים שאינם דואגים לקיום החברה, כי אם להרוס ולהשחית כל מגמתם. ויתכן ג"כ כי כל מה שנאמר בגנותם של הפרושים לפי מה שנמצא בספרות התלמודית מפי הצדוקים יצא, ואל נתמה על הדבר כי הספרות התלמודית שמרה את הדברים האלה הנאמרים לגנאי הפרושים מחוללי התורה שבע"פ, כי כן הדורות המאוחרים לא ידעו עוד מהנעשה בימים קדומים ורשמו לנו מאמרים ופתגמים של מתנגדי תורה שבע"פ ונכשלו בבלי דעת.

והנה לא פה המקום לדבר ברחבה ע"ד כל רשמי הריב בכה"ק לפי דעת רא"ג, הנכרים ע"י כמה נוסחאות או גם ע"י ספורים ומאמרים של כה"ק. עד"מ מה שבא במשנה תורה לגנות את זרע עמון ומואב ותכליתו רק להביא שמץ חשד ופסול בזרע דוד, אשר מרות המואביה יצא, ורחבעם נכדו היה בן העמונית. ולעומת זה בספור רות, שנכתב ע"י אוהב למלכות בית דוד, הוא מפליג בשבח רות ומרמז על זה, כי חביבים גרי צדק כאלה לשכינה. וכן נראה שכותב ספר מלכים מזכיר את המלך שלמה לגנאי, על כי הושיב נשים נכריות וגרם עי"ז, כי הכביד המִסים על ישראל, כי יפרד בית ישראל לשנים, ולעומת זה כותב דה"י, אשר בלבו נטה אחרי זרע דוד מכסה על פשעי שלמה וכל זרע דוד ועוד מספר בשבחו, כי כאשר לקח לו לאשה את בת פרעה לא הושיב אותה אז בעיר דוד, „כי אמר לא תשב אשה לי בבית דוד מלך ישראל כי קדש המה אשר באה אליהם ארון ה'". כותב ספר מלכים אחרי הוריעו מה שקרה לישראל בימי רחבעם המלך, אשר על ידיו נפרד עם ישראל, מסיים סוף ספורי קורותיו להזכיר גם יחש אמו העמונית לגנאי, כלומר משרש אפעה יצא נחש, ואלמלא חטא המלך שלמה להושיב עמוניות (אשר לפי הכתוב במשנה תורה לא יבוא עמון בקהל ה') לא היה נולד לו בן פתי

כרחבעם אשר גרם לשכינה שתסתלק מישראל, להרום אשיות האומה ע"י מעשיו הנבערים. ואולם בעל דה"י שותק מזה ועוד מרבה לספר בשבח המלך, מה שפעל ועשה לחזק את עבודת ה' במקדש. כל אלה הרמזים אשר עליהם בנה רא"ג יסודות רבים אוכל להזכיר פה רק בקצרה. ודי יהיה זה לציר לנו השקפות רא"ג ולדעת שרש דבר נמצא בחקירותיו. כי אמנם בפרטות אתה מוצא כמה עקומים ואגב חריפתה שבשתיה, כי לפעמים קלקלה אהבתו לשטתו החדשה את השורה לעקם את הענינים ולהביאם בעל כרחם לידי הסכם אחד, ובאמת הרבה מהשגות שי"ר עליו לא נוכל לדחות כלאחר יד, אם כי גם שי"ר הלך בדרך הפלפול לסתור כל דברי רא"ג. ועם כל הטעיות אשר נלכד רא"ג במצודתן וגם אם נתנגד לכלל העולה מדבריו, עלינו להודות, כי ספרו הוא מלא אורה ויחיד הוא במינו. ועליו נאמר, כי במקצוע זה לא קם כמהו, ודומה הוא לרנ"ק בכמה ענינים. וכשם שחדר זה האחרון לעומק הפלוסופיא והחקירה הדתית, כן השיג רא"ג ברוב ידיעותיו וברוחו הכביר את השתלשלות ההיסתוריה של ישראל.

עוד במקצוע אחר יקרה ונכבדה מאד פעולת רא"ג: בהשקפותיו היקרות ע"ד תולדות ישראל מזמן היותו לגוי עד היום הזה. ומאד נצטער, כי לא זכתה ההיסתוריה שלנו להכתב ע"י רא"ג. ולא למותר יהיה להזכיר פה — דבר הריב שהיה בין רא"ג ובין גראֶטץ, אשר ספריו לא מצאו חן בעיני גיגר. המחלוקת בין רא"ג ובין גראֶטץ קדומה היא: כאשר הדפיס רא"ג את החלק הראשון מספרו „למוד לשון המשנה" כתב גראֶטץ בקרת קשה עליו במ"ע „המזרח" שנת תר"ה, ורא"ג ענה על זה במקום אחר ושפך קיתון של בוז וחרפה על גראֶטץ, אשר אמנם היה שקדן וחרוץ מאד במלאכתו, אבל חסרו לו הידיעות הרבות ורוחו הכביר של רא"ג. ואם כי הכל מודים, כי עלה רא"ג על מתנגדהו ברוחב מדעו ובטוב טעמו, עכ"ז כאשר נוסד ביה"מ לרבנים בברסלוי נדחה רא"ג מפני גראֶטץ, אם כי הגביר ר' יונה פרנקל אשר מעזבונו נוסד הבית ההוא היה כרוך בדעותיו אחרי רא"ג כנודע. אבל האפטרופסים חפצו לבחור בדרך הממוצע, ולכן בחרו בר' זכריה

פרנקל ובגראֶטץ, ורא"ג היה תמיד מלגלג בספריו של גראֶטץ, ועל הפייטן הינה אמר פעם אחת: כבר ישקל למטרפסיה בהאי עלמא על כי המיר רתו, שהרי נפל בידי גראֶטץ.

סימני כשרונו של רא"ג לכתוב תולדות ישראל נראה בדרושיו הנחמדים ע"ד תולדות ישראל. מובן מאליו, כי בדרושיו אלה לא אל הפרט שם עיניו כי אם אל הכלל, לחשבון הדורות והתקופות והשתלשלות הדעות בישראל. ומה נחמדים דבריו, אשר דבר ע"ד התגלות ה' על הר סיני להשמיע לישראל את תורתו אשר יעשה אותה האדם וחי בה. והמשיל את נתינת התורה במדבר סיני לפעולת היהדות אשר עלתה כפורחת במדבר של קלקול המחשבות והועבות הגויים הקדמונים: „בטבע בני אדם נראה שני סימני הכחות הרוחניים: הכשרון (טאלענט) והגאונות (געניע), אשר אמנם נוגעים הם לפעמים זה בזה וכבד מאד למצוא את הגבול בין הכשרון והגאונות, ועם כל זה שונים הם זה מזה בתכלית השנוי. הכשרון נתון לאיש, למען יבין בשכלו מה שיראה בעיניו וישמע באזניו וגם ידע להשתמש בלמודיו ולהראות חריצות שכלו; אבל הכשרון בכלל איננו מוליד חדשות, כי אם יקבל מה שכבר הורו הראשונים. לא כן הגאונות, היא הרוח הכביר אשר בו נֵחָן האדם למצא חדשות ונצורות, לפרוץ לו גדר ולסול לו מסלה לא שערוה ראשונים ולגלות מצפוני חשך נעלמים מעין כל חי.... הכשרון הוא פרי השקידה והחריצות, כי ברוב השקידה יתרבה הכשרון; אבל הגאונות היא מתת־יה, אשר יחון היוצר את אחד האנשים, חלק אלוה ממעל, אשר לא בחריצותו ובשקידתו יקנה אותה האדם, כי אם מראשית בריאתו הטבעה בו. ולכן אתה מוצא כי הכשרון תלוי בכמה מקרים, ויש אשר לפעמים יחרב וייבש מעינו בקום מונעים רבים נגדו; אולם הגאונות לא תסוג אחור מפני כל מניעה והיא על כל המונעים תתגבר, היא תסול לה מסלתה ותגביר חילים להחל ולהשלים כפי מה שמוטל עליה, יען כי כחה גדול מאד, אשר יגבר גם על כח האדם אשר לו נִתַּן. הכשרון יאסוף אליו את המדעים הנודעים, ישים עליהם לפעמים נוספות משלו וגם יפיצם ברבים, אבל הגאונות תעשיר את המין האנושי בידיעות חדשות,

אמתיות בלתי נודעות עד הנה, ומידה כל החדשות והנצורות אשר שנו פני הקולטורה.

„קלומבוס גלה ארצות חדשות לא יען כי רבו ידיעותיו מידיעות בני דורו, כי אם ע"י רוחו הכביר אשר פתח לפניו אוצרות חשך ויביאהו בסוד אמתיות חדשות לא שערון חוקרים ונבונים. גם קופירניקוס לא היה בשעתו האסטרונום היותר מצוין, ורבים מבני דורו עלו עליו בדעת הליכות הכוכבים ובחשבון נכון ע"י מרוצת המזלות, אבל קופירניקוס בגאון רוחו הרים המסך מעל פני היצירה כלה וגלה חדשות. ניוטון ישב תחת עץ התפוחים והנה תפוח אחד נפל מן העץ, דבר שיראה כל איש פעמים אין מספר בחייו מבלי שיתעורר איזה חדוש ברוחו; אבל ניוטון גלה עי"ז את כח המושך והנגוד. וכן הדבר בכל מקצעות החכמה והמדע. כותב דברי הימים לא ישפיק לו רוב ידיעותיו וחקירותיו, כי אם החכם עיניו בראשו להסתכל בעיני שכלו בכל הנעשה, לצייר הכל ברוחו, לדעת ולהבין את הרוחות המנשבות בגלגל החיים, את הדעות והמושגים של הדורות שעברו. באספקלריא מאירה יראה ויבין מה היה לעולמים ויעשה לו מזה ציור שלם ואמתי. אמנם יש אשר יקראו לזה בשם חריפות, אבל אם חסר החוקר עין בוחנת גם החריפות הבל. ואם נראה חריף כזה הולך לבטח דרכו ומגלה האמת בכל מקום, אזי נאמר עליו: גאון הוא! — ומה הוא כח הפייטן לחדור לעומק הכחות הנפשיים, לדעת ולהבין תכונת כל איש, תשוקותיו ורגשותיו ולראותן כבראי מבלי לשגות? האם רק ע"י הנסיון ורוב ידיעותיו יעשיר הפייטן את ילידי דמיונו? בלי ספק לא כן הדבר! רק ברוחו הכביר יחדור לעומק כחות צפונים ונעלמים מעין כל חי".

„עם יון התפאר תמיד בזה, כי נולד על אדמתו ולא בא ממרחקים לגור שמה. אם אמת בפיו בדבר הזה עוד לא הוברר לאין ספק, אבל מעלה אחרת יש לו בודאי: בקניניו הרוחניים היה הוא מולך מעצמו ומקור חכמתו הוא ברוחו וכשרונו *). עם יון לא היה לו מורה דרך בחכמה ומדע ובחרשת המעשה ובכל

*) אש"כ: כך דעת רא"ג באמרו: „אבער איין אנדערער אנשפרוך,

החכמות היפות ובזמן קצר הראה שלמות נפלאה בהשכלתו, באפי שהיה למורה לכל דמין האנושי. העם הזה נֻחן בטבעו בחוש היופי, הנעים והנאווה; עליו נוכל לאמר, כי נראו בו סימני גאונות־לאומית. ילכן היה עם יון למורה דרך לכל העמים בימי חייו וגם אחרי בא עליו הקרץ, ממנו יצאו מים חיים להשקות את כל הצמאים לדעת, לכשרון המעשה וליופי. — ואולם האב לא ידמה לו עם ישראל בפנה אחרת? האם לא נראה גם בעם הזה סימני גאונות־לאומית בנוגע לרגש הדתי ולאש־דת הפועלת בכח? הלא נראה בו כח נמרץ נולד ברוחו, כי פתאם נפקחו עיניו לראות מראה שדי לחזות בחיים רוחניים נעלים לא תשורינה עד הנה עיני רואים אחרים. פתאם באה עליו הרוח להבין במראה ועינו ראתה מה שלא ראתה עוד עין עם ולשון, את הכחות העליונים והנשגבים המושלים בעולם הרוחני, מטרת המין האנושי ונחלתו — נחלת שדי ממרומים, להכיר רגש המוסר והיושר והצדק והחמלה וכל אלה המדות המרוממות את האדם למעלה נשגבה. וזה לא השיג עם ישראל ע"י היקשים ומופתי הגיון, כי אם מבשרו חזה כל אלה וברוחו הגביה עוף — ואת הרוח הנפלאה הזאת אשר נחה אז על עם ישראל אנו קוראים בשם ה ת ג ל ו ת־ ה א ל ה י ם, כלומר שנפקחו עיני העם ויחזו את האלהים בהשגה רוחנית יקרה ונשגבה. הלא עם יון היה עם מלא כשרון מאד נעלה וממנו תורה תצא לכל חכמה ומדע והכרת היופי והנעים, אולם עם כל זה לא כל בניו חכמו והביאו לב חכמה, ובלי ספק נמצאו בעם יון רבים, אשר טפש לבם מדעת. כן הדבר בנוגע לעם ישראל, לא כל בניו נחנו ברוח נבואה להשיג את האלהות

דער פיעלליכט דער טיעפערע זינן דאפאן איסט, ווירד זיכערליך ציגעגעבען ווערדען, נאמליך דאס איינאבטהאנענטהום דעס גייסטעס, דיע אורשפרינגליכקייט איהרער בעזאנדערן פאלקסאנלאגע וכו'". אבל אין אמת במשפט זה. בלי ספק למדו היונים מעמי הקדם, ורבים ממושגי דתם ומיתולוגיה שלהם לקוחים מתורת העמים שקדמו להם: מצרים, אשיר, צור וכו'; אלא שהיונים נחנו בכשרון נעלה ללכוד כבל עם ולהתאים אחרי כן בשכלם את למודי זולתם עם מושגיהם הלאומיים ויהיו לאחדים, באופן שאף אם נכיר במושגיהם וקניניהם הרוחניים ילידי זרים נודה כי הטביעו עליהם חותם תכנית ההשכלה היונית. ואכמ"ל.

בהשגה שלמה ואמתית, ובקשת הנביא: „ומי יתן והיה כל עם ה׳ נביאים כי יתן ה׳ את רוחו עליהם״, אמנם היתה רק בקשה שלא נתקיימה; אבל עם כל זה נקרא לעם ישראל — עם הנבואה, ורוח הנבואה שפוכה על כל אשר בשם ישראל יכונה, כי לא יצמח פרח נכבד מן ההוח, ומעם חסר הכשרון ונעדר רגש מוסר לא יקומו נביאים כחוזי־יה שקמו לישראל. אמנם בכתבי הקדש נמצא דברי תוכחה נגד רשע כסל של עם ישראל, כי שחת מוסר וילך אחרי ההבל בימי שבתו על אדמתו תחת ממשלת מלכיו ושריו, לעשות את הרע בעיני ה׳ ולהתעיב עלילה, והנביאים מצדיקים על עמנו את הדין, כי כגמול ידיו יִשָּׁלֵם לו, תחת אשר הרבה הָרֵע ויביא ה׳ עליו ככל אשר נבאו הנביאים; אבל עם כל זה לא תתכן אחרת, כי נמצאו בעם ישראל רגשות טובים ונעלים, כחות נשגבים אשר הולידו אנשים יקרים כנביאי־יה. היהדות לא זרעה את דבריה על צחיח סלע, כי אם זרעה לצדקה אשר עשתה פרי ישוה לה גם בעת אשר גברה הרעה, וכחות נפרדים כאלה אשר נמצאו בעם ישראל גם בזמן הכשלון והירידה נתאחדו באנשים מיוחדים — הם הנביאים — ויהיו לכח חזק מפרק הרים. היהדות בעצמותה איננה קנין יחידים כי אם קנין הלאום, לכן לא מצאנו מליצת: אלהי־משה, או אלהי איזה נביא, כי אם אלהי אברהם, יצחק ויעקב, כלומר אלהי עם ישראל, כי באבות העולם כבר נמצא את כשרון כל השבט הזה: להכיר את הבורא ולהשיג מהות האלוה. ומה נחמד המוסר היוצא מספור תורתנו הקדושה, כי גם משה אבי הנביאים, אשר עינו ראה מה שלא ראתה עוד עין ילוד אשה, לא השלים פעלו, כי מרחוק ראה את הארץ ושם לא בא. לא חפצה ההשגחה להעמיד איש לישראל, אשר החל וכלה את העבודה הגדולה, לעשות את ישראל לגוי. והיטיבו אשר דברו חכמינו, כי לא ידע איש את קבורת משה, למען לא ינהגו בקברו מנהג ע״ז. — משה האיש גדול היה, אבל כחו וגבורתו היה רק בחברת האומה הישראלית.... ר׳ יהודה הלוי, אחד הפייטנים היותר נעלים לישראל, אשר הבין והשיג הכל ברוח מבינתו, גם הוא הבין את התגלות ה׳ לישראל באופן זה, כי נִתַּן העם בכשרון נעלה להשיג את טבע האלהות.... היהדות היא תורת אמת יען

כי נולדה על ברכי ההשגה הרוחנית, דת שלא תשתנה ולא תתחלף לעולם, דת נצחית, טולדת רגש נשגב הודר עמוק עמוק. הנה זאת תורת ישראל בתוכנה הפנימי" (דרושים ע"ד תולדות ישראל, ח"א, עמוד 36 — 31).

ע"ד מצב עם ישראל בעמים, עת החל לקרא בשם ה', יאמר רא"ג דברים מחוכמים מאד:

„היהדות פגשה מניעות ופגעים בדרכיה ונפתולי אלהים נפתלה עם אויביה. במלחמת תנופה יגבר כח האיש, אשר יאמץ ידיו לקרב, ואולם בהאבקו עם אויביו יעלה אבק, אשר ידבק בו. כן היהדות נאבקה עם צורריה ובהאבקה נדבק בה עפר ואבק וימתקו לה רגבי נחל [הרי זה ציור יקר ונחמד מאד להמון הגזרות והסיגים והחומרות שנוספו על היהדות לרגלי מלחמת הקיום שנלחמה בעד נפשה שלא תאבד בשטף העת]. נגד המון לאומים, אשר אחזו בדעות אחרות ומושגים אחרים, קם עם קטן ורפה־ידים, אשר זה מעט יצא מעבדות גוי גדול מחזיק בעבודת אלילים. עם ישראל ראה לנכון לו להתבודד במועדיו, למען לא ישטפנו שטף הזמן במרוצתו. בכחו — זו כחו לאלוה! — אשר נֵעור בו אמר לכבוש את כל העולם, להורות לכל עמי תבל דעת אלהים ומוסר צדק. אמנם מטרה נעלה ונשגבה, אבל גם עבודה כבדה מאד! הלא קרבת העמים אשר סביביו היתה לו תמיד למוקש ויחס ישראל ליהר העמים הביא תמיד סכנה לקיום הדת והתורה. ולכן מכל משמר נצר עם ישראל את עצמו לבלי יתערב בגוים, לבלי לאכול משלחנם את אשר הם זובחים לשעירים אשר על פני השדה. ואולם האפשר הדבר, שלא יראה איש מישראל את חמדת הגוים מסביב ונפשו לא תתאו למטעמיהם? אמת כי רוח כביר אחז את עם ישראל ויחזק את לבו בלמודי תורתו, ולא רק יחידי סגולה השיגו את היהדות, כי אם כל הגוי כלו; אבל עם כל זה, היתכן כי לא נמצאו בעם ישראל רבים, אשר חזקה עליהם התאות־בשרם ונפשם גרסה לתאוות כאלה? תולדת עם ישראל בימי בית ראשון היא תולדת המלחמה אשר נלחמה היהדות בדעות זרות לה. ויש אשר גברו האחרונות וכמעט שאמרו נואש לקיום היהדות —

והנה פתאם נחה הרוח על עם ישראל ולבם נהה אחרי מורשת אבות, ותקום התעוררות חזקה להשיב בנים לגבולם" (שם עמוד 38—39).

ומה נחמדים דברי רא"ג ע"ד הסבלנות הדתית:

„הן לא נבין את תכונת הזמן ההוא, אם נקח אנחנו את השקפתנו בדור זה לאמת המדה למוד בה פעולת אבותינו; אם נשתמש במדת הסבלנות, קנין השכלת דורנו, בנויה על אדני השכל והדעת, לשפוט על השקפת דור אבותינו בעת היתה המלחמה נוראה להיהדות, מלחמת הקיום, אם לחיות על פני האדמה או לאבוד כל זכר לה. הן גם בדורנו נראה מַר המלחמה האיומה בין עמים שונים ולאום מלאום יאמץ, ומה גם אז, אשר נלחם עמנו בעד תורתו ודת אבותיו, בעד אלהיו וחופש דעותיו. לא! לא נתפלא על כי נמצא לפעמים איזה צָו מתנגד לרגש האנושי בימינו אלה; אנחנו נתפלא הפלא ופלא, כי עם כל זה לא עוממה יפעת היהדות הבנויה על יסוד האהבה לכל אדם הנברא בצלם ואשר תוכנה הוא: „כי כולנו בני אב אחד אנחנו ואל אחד בראנו" (שם 39—40).

רא"ג יציר לנו בשכל מליו את תקופת ה ה ת ח ד ש ו ת בישראל, עת נפגשה השכלת עם ישראל בהשכלת עם יון בארץ מצרים ומפגישת שתי השכלות מתנגדות זו לזו נהיתה הדשה בארץ. בארץ מצרים ומה גם בעיר אלכסנדריא, אשר בנה אותה אלכסנדר מוקדון, כוננה לה השכלת עם יון מרכז חדש ושם בנתה כמו רמים ביתה. היהודים היושבים בארץ הזאת הראו אז כי מוכשרים הם לקבל השפעה רוחנית של עם אחר ולהאציל מרוחו עליהם. הם שגו בספרות יון ותהי להם שעשועם, אבל גם בתורת אל חי לא מאסו ואותה שמו עטרת לראשם. ויהי כי נמעטה ידיעת שפת עבר בין היהודים יושבי אלכסנדריא חזו עתידות למו ויעתיקו את תורת משה ליונית. ה ה ע ת ק ה ה ז א ת ה י א ה ר א ש ו נ ה ב ס פ ר ו ת כ ל ה ע מ י ם. וגם זה דבר נפלא הוא, כי הספר הראשון אשר נעתק משפה לשפה היה ספר קדשנו!

„הנה אם נעמיק חקר אזי נמצא, כי בכלל ספרות היונים במצרים הוא פרי הפלפול האסכולסתיקי וכל רוח חיים אין בו. ולעומת

זה נראה, כי הספרות היונית הפיחה רוח חיים בעם ישראל והעשירה אותו עושר רב. אז קם ההפץ בעם ישראל להתאים את מושגי הדת עם מושגי הפלסופיא היונית, ואולם תכלית ההשתדלות הזאת היתה להרים קרן היהדות ולהוסיף לה לוית חן. לספרי היהודים של הזמן ההוא לפעמים יחסר הערך המדעי, אבל בכולם נכיר, כי אדיר כל חפצם להראות את כל העמים המשכילים את יפי היהדות. פרי ההתעוררות ההיא הוא הספרות היהודית־האלכסנדרונית. החזיון הזה בפני עצמו יקר מאד, כי עלינו לדעת, כי לא עד מהרה השלימה היהדות עם השכלת היונים. היהדות לא תבקש אותות ומופתים מן החוץ, עדות אמתתה בקרבה, ברגש הכרתה הפנימית נמצאה; יסוד היהדות היא השגה רוחנית, שאיננה צריכה לעדות וגם אי אפשר לה להעיד לה עדים נאמנים ע"פ היקשי הגיון. לא כן חכמת יון. היא יסדה מושגיה על הנסיון ועל מופתי ההגיון, על השגת החושים והבנת הענינים ע"פ מופתים חותכים, אשר תחלתם בידיעת החושים וסופם בהיקש הגיוני ע"פ השכל. ומה נבדלו שתי ההשגות האלה, השגת היהדות והשגת השכלת עם יון, זו מזו! ועם כל זה נתחברו במרוצת הימים. מובן מאליו, כי נשענה היהדות בתחלה על פלאטון, אשר גם הוא יסד שיטתו על השקפה מאירה והשגה רוחנית משתוקקת להבין העצם הנעלה לא ע"י היקש הגיוני, כי אם ע"י חדרה לעומק המושגים בסקירה רוחנית. השטה הזאת התקרבה בכמה אפנים אל שטת היהדות. פה נמצא את הגשר המוביל מדת ישראל לפילוסופיא של היונים" (שם 83—84 *).

ממוצא הדברים האלה יבין הקורא את רוח דעותיו הנעלות של רא"ג ע"ד תולדת ישראל וידע כי אוצר כל כלי חמדה צפון בחבורו זה, אשר ממנו נוכל לקחת אבנים שלמות לבנין חכמת ישראל.

כן ראוי רא"ג לשבח על זה, כי ידע את שפת עבר והשתמש בה כאחד המליצים והסופרים היותר נבחרים. סגנונו הוא נחמד

---

*) העתקתי תמיד רק הכונה ולא מלה במלה, כאשר יבין כל קורא משכיל מעצמו.

ונעים, מלא חיים וכח עלומים, רחוק הרבה מסגנון חכמי אשכנז, אשר לשונם תתנהג בכבדות ושפת עלגים בפיהם, ועולה הוא בכמה דברים גם על סגנון שי"ר, ולעומת זה יש לו דמיון מעט לסגנון שד"ל.

ט.

ר"א גיגר בתור לוהם לתקוני הדת. יחס שי"ר לתנועת התקונים בדת. תוכחתו המגולה נגד הרבנים המחדשים. מדת שי"ר לעמוד על דעתו. ר' יהושע העשיל שור. תולדתו. יה"ש בתור בעל „החלוץ". החקירה ההפשית בכה"ק. שיטת יה"ש להרוס ולנתוץ. שנאת יה"ש ור' אברהם קרוכמאל לספרות התלמודית ולחכמי המשנה והתלמוד. מלחמת יה"ש וחבריו בר' יהודה הקדוש מסדר המשנה. מקור טעותם ואי־צדקת שטתם. אי צדקת יה"ש בלעגו לשי"ר.

כבר אמרתי, כי רא"ג היה אחד מראשי המדברים לתקונים דתיים, וממעט הדברים שהבאתי בשמו כבר יכיר הקורא, כי אמנם ראוי היה רא"ג לעמוד בראש תנועה כזאת, אחת היא אם נסכים לו בדעותיו אלו או לא. נוסף לזה היה רא"ג בקי בכל ספרות ישראל וחכמתו היתה רחבה מני ים. באותו זמן אשר החל רא"ג להלחם במנהגים ישנים ולדרוש תקונים בדת בא שי"ר לפראג, וכבר הודעתי, כי מאז היה מוכרח להזהר מאד בלשונו; כי אנשי פראג היו אז ברובם שומרי תורה ומצות וגם יודעי תורה וכבר מתחו על שי"ר קו חשד, כי גם ידו עם רא"ג, ר"ש הולדהים ויתר המתקנים. האמת תכריח אותנו להגיד, כי יותר היה נאה לשי"ר לבלי התערב בענינים כאלה כל עיקר, לא יען כי חסרו לו הידיעות הנצרכות לזה, כי מי לא ידע את רוב עשרו ואת תפארת גדולתו בהיכל היהדות? אבל שי"ר לא ידע קצב וגבול בדבריו ובוכוחיו, ולכן תחת להועיל עוד קלקל הרבה. הן נודע לנו, כי שד"ל היה קונסרוואטיווי ארוק יותר משי"ר והוא במתקנים

התעבר ובשונאי הדת התקיטט; אבל רוח חן שפיכה על כל דבריו וכלם, גם מתנגדיו, נמשכו אחריו, כי קסם על לשוני להמתיק רעיוניו, אשר נקדשו באהבה לאימית עזה כמות. לא כן נחזה בשי"ר.

הזמן הלך אז הלוך וסוער ומלחמת הדעות גדלה מאד, ולכן חברו על שי"ר כל היראים והחרדים לדבר ה' וישאלוהו לאמר: „הלנו אתה אם לצרנו"? ושי"ר היה מוכרח להתערב בדבר, מלבד שגם מטבעו לא היה עלול לכבוש את רעיוניו ולהכתירם בחבו. בשנת תר"ו כאשר נתאספו הרבנים בעיר פרנקפורט, ועיני כל ישראל נשואות לראות אחרית דבר, יצא שי"ר בתוכחת מגולה נגד הרבנים המחדשים. ולא נכחד את האמת, כי רעיון חדש לא נמצא בחבורו זה, וגם סגנונו איננו יפה ומתאים עם נישא הענין. בכלל עלינו להודות, כי עם בוא שי"ר לפראג התחילה אצלו עת הירידה. האמנם עוד נכיר בו סימני כשרון נעלה וגאונות נפלאה, ולא בפעם אחת כבה נרו, נר אלהים אשר בו; עוד נראה כפעם בפעם אור מבריק משמח אלהים ואנשים, וגם סיגי דבריו ראוי לכבד ולבקש הטוב והמועיל בהם, אבל כחו נחלש ולא הראה עוד נפלאות כבימי עלומיו.

חסרון גדול עמד לשי"ר למכשול על דרכו והוא: מדתו לעמוד על דעתו שכל הרוחות שבעולם לא יזיזוהו ממקומו. בראשית פעולתו הספרותית של שי"ר הן לא נגלו עוד אוצרות ספרים עתיקים וכ"י ומצפוני חשך לא נבעו עוד. ונוסף לזה ישב שי"ר בארץ תלאובות, מקום יחסרו שם ספרים נחוצים להקירות באלה, וגם החקירה בקדמוניות ישראל היתה אז בימי נעוריה ועוד לא גדלה. אם כן לא יפלא בעינינו, כי פעמים רבות טעה שי"ר והלך תועה, וזה לא יחשוב לו שום איש לעון; אבל ברבות הימים קמו חכמים אחרים וישדדו אדמת חכמת ישרון ויוציאו חקירות רבות מאפלה לאורה, והחקירות האלה באו וטפחו על פני שי"ר והחלטותיו. ואולם הוא עמד כתומר מקשה ונלחם על דעותיו מבלי לזוז ממקומו, ולכן קלסו בו נערים ויתגרו בו, וגם אוהביו הניעו ראש. לכן חבוריו האחרונים הראו כבר אותות זקנה ועיפות ובנוגע לפעולתו המדעית בישה זקנתו את ילדותו.

עם כל זה לא יצדק בעינינו משפט יה"ש ודרכו נגד שי"ר,

ר' יהושע העשיל שור היה אדם חכם וחרוץ מאד, רב הכשרון וחד השכל. הוא היה בן עשירים בברודי וגם לקח אשה יורשת נחלה, לכן היה מפונק מנוער וקים את התורה מעושר. עוד בימי ילדותו שמע את שֵׁמַע שד"ל ופנה אליו במכתב והוא לא ידע עוד לדבר כן בשפ"ע, ויוכיחהו שד"ל על פניו והזהיר אותו לשמור את עטו ואת שפתו, אבל יה"ש התקצף על זה ובא במכתב מלא עזות לפני שד"ל. ואולם ברבות הימים נוכח דבר משוגתו ויפיֵס את החכם הגדול, ומני אז דבקה נפשו של זה האחרון ברעהו הצעיר ואהב אותו כל הימים. ליום חתונתו הדפיס שד"ל את אוסף השירים של רי"ה בשם „בתולת בת יהודה", אשר שם הראה שד"ל את חכמתו הרבה בהבנת שירי קדמונינו, ומני אז היתה חליפת מכתבים בין שד"ל ויה"ש.

יה"ש הגה בחכמה ובמחקר כל ימיו ויוסיף דעת, עד כי היה שמו לברכה באחרית הימים, והוא היה אחד המעולים בדור חכם אשר אנחנו מדברים בו. יה"ש נודע בתור בעל „החלוץ", אשר כנודע גדול מאד ערכו בתור קובץ מאמרי מדע וחקירה חפשית; אבל אהבתנו להאמת תכריחנו להודות, כי עבר יה"ש את הגבול הראוי, ולא חוקר חפשי כי אם קטגור לספרות התלמודית היה, ושנאתו קלקלה את השורה.

יה"ש שם לו למטרה החקירה החפשית בכה"ק, וע"ז לא נריב בו, אך כי נראה כי לא אהבת האמת היתה נר לרגלו תמיד, כי אם חפצו להרוס ולנתוץ, לשלח יד בקדשי בני ישראל ולחללם. אנחנו נוקיר את החקירה החפשית, אם חפשיה היא ממשא פנים וחנופה, אבל גם מאהבת הסתירה. כמה מחקירות „החלוץ" לא תעמדנה בפני ההגיון ולא נאמרו בכובד ראש, כי אם רק במהתלות הבלתי ראויות לחקירות נכבדות כאלה, ותיכף כאשר יצאה החוברת הראשונה לאור התרעם שד"ל על זה והראה את פחזות הכותבים, אשר בהרבה מחקירותיהם רק בולמוס התקונים בנוסחאות כה"ק אחותם.

אבל יותר נראה הקלקול בחוברות „החלוץ" בנוגע לתורה שבע"פ. ראשי המדברים היו יה"ש ואברהם קרוכמאל (בנו של

רנ"ק) אשר בקרדומות באו על התלמוד ועל המשנה להרוס ולהשחית. שנאה כבושה היתה להם לספרות התלמודית ולחכמי המשנה והתלמוד ולא נבצרה מהם מזמה לתלות בוקי סריקי בחכמים האלה ולהוריד לעפר כבודם. גם במקצוע זה טיבה הבקרת החפשית, אם דרך האמת דרכה, ולא תקלקל את השורה מפני שנאה ואיבה.

יה"ש וחבריו שמו להם כמטרה לחץ את רבי יהודה הקדוש מסדר המשנה ולא הניחו דבר קטן או גדול שלא התגדרו בו בכדי להוריד כבוד „רבי". אין אנו נזקקים לשי"ר, אשר הוריד דמעה ע"ז, אבל אנו רואים שלא מן מדת האמת היה בזה. משפחת הנשיאים יוצאי ירך הלל לא נקתה מאנשים בעלי חסרונות ברב או במעט, אבל בכלל גדול מאד ערכה והרבה עשתה לטובת החנוך המוסרי של עם ישראל. וכי עי"ז שיסופר מאיזה מומים קטנים בחיי רבי יהודה הקדוש ימעט ערכו ונוכל לדבר בו סרה? אין אנו חייבים להעלים חסרונותיו, אבל אין אנו רשאים לדון עי"ז בתור כולו חייב, איש אשר הרבה פעל ועשה לישראל.

מקור הטעות הזאת, אשר במצודתה נאחזו חכמים רבים מגליציה ומארצות רוסיא ופולניא, היא, כי דמו את תקופת התלמוד לתקופתם שהם חיו בה, וכמו שהרה אפס על איזה מלמד שוטה והדיוט קופץ בראש, מתימר לחכם מאין כמוהו, כן ראו עמל ואון בחכמי המשנה והתלמוד, וישפטו ע"ד ר' יהודה הקדוש כמו על הרב הקנאי שהיה בזמנם והחריד מנוחתם. הם שכחו, כי אז היה התלמוד ולמוד התלמוד רוח חיים לישראל, ואין אנו רשאים לדון את אבותינו לכף חוב, על כי בימיהם לא ידעו את שקספיר וגיתה. דור דור ודורשיו! ובעוד שבזמן הקודם היה התלמוד כלי מחזיק ברכה לישראל, התמצית המדעית של התקופה ההיא, — הנה בני דורנו קלקלו הדבר, ותחת להוסיף דעת מצאו די ספוקם באיזה חדושי תורה של איזה מלמד שוטה. וכי בשביל ששוטים בימינו אלה קלקלו יתגנו החכמים הקדמונים את הדין? ומה לתבן את הבר? ואיך נשפוט את המשנה והתלמוד — גם אם לא נסכים להם — ע"פ ספרי האחרונים המלאים פלפול של הבל? וכי בשביל שיה"ש כעס על הרב ר"ש קלוגר וכדומה

לו, שפלפל איך אדם מישראל מותר באשתו מעוברת, שמא תלד נקבה ונמצא בא על בתו, דקיימא לן עובר ירך אמו — וכי בשביל הכעס הזה נשפיל כבוד חכמים גדולים ארזי התורה שהיו לנס עמים, אשר המציאו לעמנו מזון רוחני מספיק לדורות רבים?

ולכן לא נסכים ליה"ש גם על זה, כי בחר במהתלות להשפיל כבוד שי"ר. וכי איש חכם כיה"ש אי אפשר היה לו להכיר, כי הזכות לשי"ר להיות מתנגד לבקרת כזו של יה"ש? הלא בין שי"ר ויה"ש היה דור שלם, ומלתא דפשיטא ליה"ש היתה לשי"ר בספק גדול, ובזמן שיה"ש לא קם ולא זע מלפני כבוד התלמוד הנה שי"ר חרד מאד על זה והצטער כי כך עלתה בימיו. הן רא"ג ראה והכיר זה, ולכן לא נהג קלות ראש בשי"ר עם כל מה שכתב זה נגדו, גדעתו, כי לפי השקפת שי"ר יש לו הצדק והזכות להתמרמר נגד דעות חפשיות כאלה.

סוף דבר, עם כל חכמתו והריצותו של יה"ש ורוב ידיעותיו וחריפות שכלו, פעולתו לא השאירה פרי לדורות הבאים, כי „תפשת מרֻבה לא תפשת".

י.

ריט"ל צונין האריך ימים. צונין ידע עני ומחסור. בנעוריו שאף לתקונים בדת אך בזקנתו התנגד להם. דעת צונץ ע"ד העדר דעת תולדות ישראל בקרבנו וסבתה. ספרו: „הפיוטים בימי הבינים". דברי צונץ על אדות תלאות עמנו ועינוייו בעתים שונות. אחרית ימי צונץ. חתימה.

בין חכמי ישראל המצוינים של המאה הנוכחית האריך ריט"ל צונץ ימים מכולם ונתקיים בו: תלמידי חכמים כל זמן שמזקינים דעתם מתישבת עליהם. כבר הבאתי את דברי צונץ שכתב בימי בחרותו, דברי יאוש וספק בעתידות ישראל. ואמנם אז שם לו למטרה להשאר באמונה עם חכמת ישראל, ובאמת

תורתי היתה שעשועיו ולולא זאת היה אובד בעניו, כי ימים רבים עברו עליו בלי פרנסה בטוחה, וינסה ידיו בהיר דרשן ומטיף (בברלין ופראג) ולא הצליח, בתור מנהל ביה"ס לנערים וביה"ס למורים עברים בברלין וגם בזה לא רמה קרנו. ובאמת אך חרפה עולם היא לעמנו, כי הלך צונץ לנוע על העצים וימים רבים עברו עליו בתור סופר למ"ע פוליטיקי וכדומה. ואם היה עמנו מרגיש בזה כבודו דורש מעטו, כי אז לא בלה צונץ ימים רבים בעסקים שאינם ראויים לו. עמנו הוא נדיב מאין כמהו, נתבע לעגל ונותן ולמשכן ונותן; על כל צרה שרא תבוא ידי נדיבי ישראל ראשונה, להעניק לכל נצרך; אבל לדברים שבקדושה, להחזיק חכמת ישראל ולומדיה, לזה תחסר להם הדעה הנבונה. לפנים בישראל היו חכמי לב שקמו על נדיבות והשאירו זכרם לברכה על הטוב שעשו עם חכמים וסופרים; אבל במאה האחרונה נבקה רוח היהדות והעמידוה רק על „הקבצנות", כמו שמתאונן צונץ באחד ממכתביו.

הלא נדע, כי צונץ נבא בראשית ימיו לתקונים בדת ובחיים הדתיים של עמנו. אבל כאשר זקן האיש והנסיון הביא לו לב חכמה לדעה ולהבין מה הם התקונים וערכם החנוכי, אז בעט בהם בשאט נפש וידה אבן בם. הלא הם דבריו שכתב בשנת תר"ה לאחד מידידיו: „אתה תתפלא על זה, כי בעירנו הגדולה המרובה באוכלסי היהודים ימעטו אלה היודעים מחכמי ישראל המצוינים של הדורות הקדומים, העומדים לנס עמים ונושאי דגל הקולטורה העברית; אל תתפלא על זה, כי ידוע הוא מכבר, כי רוב היהודים המשכילים אינם יודעים מאומה מחכמת ישראל ומחכמיו, ורק את שם הרמב"ם והרמבמ"ן שמעו, יען כי נודעו החכמים האלה גם לאומות העולם. לו חפצתי לבחר לשון ערומים, כי אז אמרתי, כי בעיר גדולה גם הבערות ואי־הדעת גדולה מאד; אבל אין חפצי להתל בענין כזה. הטעם האמתי לחוסר דעת ספרותנו בעיר גדולה כעירנו הוא יען כי לא ברוב אנשים ובהמון גדול תליא מילתא, כי אם בלב מתנה ובחפץ לדעת ולהבין. חסרון הדעת בין אחינו הוא מחלה מוסרית, מולדת הגאוה וההתחכמות היתרה. מזה נצמחו משפטים מעקלים ויחסר להם

חֵךְ מרגיש וטיב טעם; הקולטורה של אנשים כאלה היא רק זיוף ולמראית עין, מן השפה ולחוץ. אנו קוראים בשום לב את קורות הימים שעברו ונפשנו גרסה לדעת מה עבר על אנשים מצוינים נודעים לשם ולתהלה בהיסתוריה, יען כי לבנו נמשך אחרי איזה רעיון ונכבד את האנשים שמסרו נפשם עליו. באהבתנו לרעיון הזה תמימי־דעה אנו עם האנשים האלה וכאחים נחשבו בעינינו, ובמעשיהם הרצויים לנו ימשכו אותנו בחבלי אהבה לכבד את שמם ואת זכרם. זאת היא ההיסתוריא השלֵמה, אשר תודיענו קורות חיי אנשים כאלה ופעולותיהם היקרות וכמו דזי תציג לעינינו את התפתחות הקולטורה. אנו נפגשים ברמי המעלה ברוחנו, כי בהשתדלותם ובפעולתם נמצא את שאהבה נפשנו, את הרעיונים והתשוקות, אשר אליהם אנו נושאים את נפשנו; אנו נפגשים בכח המוסרי המניע את התפתחות התולדה ונשתומם בהדרת כבוד על האנשים מחוללי התנועה הזאת...."

„במי תלוי האשם, כי נעלמה מרוב אחינו דעת תולדת ישראל? אמנם הקולר תלוי בצואר החכמים בעיניהם אשר דבר ה' מאסו וחכמת מה להם; אבל האמת מחייבת אותנו להודות, כי גם הסופרים אשמים בדבר. אתה אומר, כי חוב מוטל על כל יהודי מלומד ומשכיל לדעת ולהכיר את גדוליו וחכמיו מימים קדומים, להבין את פעולותיהם ומטרתם בחיים, להרגיש בצערם ומכאובם אשר סבלו עקב רדפם חכמה ודעת ולרדת לסוף דעותיהם. אבל מי ומי ההולכים לפנינו להורות לנו הדרך הישרה שיבחר לו היהודי לתפארת לו מן האדם? הלא אי אפשר לנו לשאת עינינו אל אלה מחכמינו וסופרינו, אשר בשאט נפש יבעטו בחכמת ישראל מימים קדומים ויקראו בגרון בלי חשך: חכמת ישראל בעת ההיא נסרחה ואין לה שום ערך מדעי, רק עמנו תחל תקופה נכבדה, ורק ספרינו ומאמרינו ראויים לכבוד. והם ילמדו את העם לבוז בלבו לספרים מועיים, אשר לא יספיקו להמון הגדול צרכי שעה, ענינים עומדים על הפרק במו"מ של הזמן ההוה. וכן לא תצמח ישועה לנו מסופרים וחכמים בעיניהם, אשר ידוננו ספריט כתובים בלשון עבר לשרפה ומשתדלים בכל כחם לעקור ידיעת שפת עבר מישראל,

יען כי ספרים כאלה תוכם רצוף אהבת ציון, כבוד לימי קדם, אהבת לאום ישראל (פארטיקולאריסמוס), כבוד לאֹם אשר נתישנה בצדק, בעוד שאנו כבר נתַנו ספר כריתות לדעות כאלה ושכחנו את הברית אשר כרת ה׳ אתנו בחרב״ *).

ברוח אהבה עזה כזאת לצור מחצבתו כתב צונץ את ספריו באחרית ימיו, ואין להכחיש את הנראה לעין, כי גדול כבוד ספריו האחרונים מהראשונים. רק המסתפקים בבקיאות ובציטטים הרימו על נס את ספרו הראשון „ע״ד דרשות היהודים״ ואת ספריו הנכבדים האחרונים לא זכרו. בשנת תרט״ו הדפיס את ספרו „הפיוטים מימי הבינים״, אשר בו חשף את זרוע עזו, ולאהבתו וחמלתו לעם ישראל שהביע בספר הזה אין קצב וגבול:

„אם יש מדרגות שונות ביסורים הבאים על בני אדם, הנה עם ישראל עלה בזה להמדרגה הראשית; אם סָבַל רעות רבות וצרות וקבלת יסורים כאלה באהבה מרוממים את האדם ברוחו וממרקים את כל עונותיו, הנה אין כעם ישראל מרום ונשגב בין כל העמים; אם נשתומם על ספרות איזה עם ונתפלא על רוב עשרה, על כי נמצאו מספר חזיונות־תוגה בתוכה, הנה בירגש כבוד נביט ונשתאה לחזיון תוגה, אשר ישתרע על פני שנים רבות, יותר מאלף וחמש מאות שנה. החזיון הזה נולד ברוח עם שלם, והוא בעצמו הציגהו לעיני רואים״.

„פזור עם ישראל היה שבר גדול כים לעם ישראל, יען כי תמיד היו עיניו נשואות לקבוץ גליות ולהתאחדות כל שבטי ישראל, והחזיון הזה די הוא להעיר רחמים וחמלה בלב כל איש, אשר לא יחסר לו רגש אנושי. ובפרט אם ישים אל לבו, כי עם ישראל בימי שבתו על אדמתו גם כן אהב את הגר. הלא קטן מספר ישראל, עם חלש ורפה ידים, וזה היה ראוי למשוך עליו

---

*) הדברים האלה, אשר ברורנו נשנו כמה פעמים ואשר עליהם נשא ר׳ פרץ סמולינסקין את המשא בספריו „עם עולם״ „ועת לטעת״ נאמרו מפי החכם המהולל ריט״ל צונץ לפני חמשים שנה, בעת אשר אחז בולמוס ההשכלה את כל אחינו.

עיני הישרים בלבותם לחוס ולחמול על עם גוֵע בעניו. אבל עריצים הקשיחו לבם ויענו את העם הכואב הזה, למוין את דמו ולענותו בסבלותם. והלא כן דברי המדרש ע"ד המסים הכבדים שהעמיסו על ישראל בימים ההם: „מלכותו של עשו גובה את הארנון ועד שלא יגבה את הארנון הרי הגלגליות באה עליהם ועד שואת ניגבת באים עליהם טירונין" (עמוד 9).

צונין מעביר את קורות עם ישראל בארצות פזוריו ואת אשר סבל מתגרת ידי אויביו, אשר לא חמלו על שה פזורה ישראל; הד קול העם הנאנח והנאנק מעצמת מכאוביו שנשמע בפיוטיהם, סליחותיהם ותחנותיהם, אשר נוסדו על רוב הצרות שבאו כתומן על עם ישראל; תפלתו לאלהיו כי ירחם על עם עני ואביון ויחוס על שארית ישראל; בטחונו בה' כי לא לעולם יקצוף ועוד ישוב לגאול את עמו מכף כל העריצים. אחרי אשר יספר צונץ את קורות ישראל בימי הבינים יעביר נגד עינינו גם את הקורות אותנו כתום ימי החשכה האלה. הפרק הזה חשוב מאד ואותו אני מעתיק פה בקצרה (פרק חמישי צד 334 עד 356):

„למראית עין תמו ימי הבינים בסוף המאה הט"ו, אבל באמת עוד נמשכו גם לזמן הבא. אחרי מות לוטיר קמו שונאים וצוררים חדשים לישראל, יען כי עוד לא זרחה שמש הסבלנות לעולם. משנת רמ"א עד שנת תקס"ח הקדישה האינקוויזיציה בספרד שמ"ג אלף נפשות אדם לטבח. במאה הי"ו נשמדו בני מקסיקו, פירו והדו המערבית בשם הדת הקאטולית ונרדפו על צוארם הפרוטסטנתים במדינת פרנציא, הולנד ואוסטריא. ולעומת זה העלה על המוקד האיש סרויט במצות קַלְוין.... מובן מאליו, כי גורל ישראל לא הוטב בימים ההם. רדיפות היהודים לא חדלו ולהפך עוד נתרבו אז. נגדם קמו חכמים להרע לגזול מהם תורת האדם, ע"י קנאת הסוחרים ובע"מ ומבני העם, גאות המיוחסים והאפרתים בערי גרמניא החפשיות, ולחץ היהודים קבל תמונה חדשה, ע"פ חוקים קבועים וסדר נכון... בשנת ש"ז נראה באיטליא משטמה נוראה נגד היהודים ובעיר אסולו נהרגו י"ב איש על קדוש השם. בשנת ש"י נתנה אם הדוכס ממנטואה את שדה קברות היהודים במתנה לכהני הדת ועצמות הביבות של מתי

עולם הושלכו מקברותיהן. ביום השני לירח אפריל של השנה ההיא גורשו היהודים מעיר גינואה, בשנת שי"א גורשו ממדינת באוואריאה וגם ווירטימברג בגרמניא. בירח אקטובר שנת שי"ב העלילו על היהודים בביהם, כי ידיהם היו במעל לשלוח בתי הנוצרים באש. בשנת שי"ג לקחו מבית הכנסת י"ג ספרי תורה ושמו אותם לפני רגלי החזירים להיות להם למרמס. בשנה ההיא נתלה יהודי ברגליו בעיר וויכנשטין בגרמניא. בראשית שנת שי"ד שרפו את התלמוד ע"פ מלשינות ארבעה מומרים: חננאל די פולינייו, יוסף מורו המכונה פיליפו, שלמה רומאנו ואלעזר בן רפאל מוויניציאה, סבת הדבר היתה כי כומר אחד ושמו קורניליו מעיר מונטלצינו בא בברית דת ישראל, ואחר אשר נשרף ברומא באש, שרפו את ספרי התלמוד והפוסקים ואסרו על היהודים לקרות בהם, אם יקנום מחדש. בערב יוה"כ בשנה ההיא העלילו על היהודים מפאסטי ונתפשו כולם למלכות. בשנת שט"ו גורשו היהודים ממדינת פפאלץ. בשנת שי"ו נשפטו האנוסים באנקונא ע"י האינקוויזיציה; רבים מהם נמלטו לפיזארו, ואולם כ"ג אנשים ואשה אחת זקנה נשרפו חיים, ל"ח מהם נדונו לעבודת פרך ורבים נדונו בעונש ממון, כי החרם כל רכושם. בעיר ריקאנאטי קפץ רוגזו של מומר אחד על היהודים ונכנס ביוה"כ שנת שי"ח לביהכנ"ס לחלל קודש ועל כי גורש משם נתפשו ראשי הקהל ונדונו לעונש גוף, כי דשו את בשרם בשבטים בראש חוצות. בשנת שי"ט נשרף התלמוד בקרימונה. בשבת שלישי אחרי פסח שנת שכ"א דרש המומר פולים ווידנר בביהכנ"ס בפראג והיהודים הוכרחו לשמוע את דרשתו, וכזאת הנהיגו באיטליא משנת שכ"ה ואילך. בשנת שכ"ט גרש האפיפיור פיוס החמישי את היהודים מארץ אחוזת הכנסיה הרומית, ורק בגיטו ברומא נשארו. היהודים המגורשים התישבו בעיר אורבינו וגם משם גורשו בשנת של"א. בשנת של"ג (כ"ח יאנואר 1573) נשרף בעיר ברלין היהודי ליאפולד, כי העלילו עליו כי מכשף הוא, ועי"ז נגרשו כל היהודים ממדינת ברנדנבורג. בשנת של"ד נהרגו כמה יהודים במדינת מהרין ובשנת של"ז נשרפו כמה אנוסים בפורטוגאל. בסוף שנת שמ"ד גזר האפיפיור ברומא, כי בכל שבת ושבת

ידרשו מומרים בבתי הכנסת למען העביר את היהודים על דתם, וכל האנשים והנשים מבן י"ב שנה ומעלה היו חייבים לבוא לשמוע הדרשות, וע"פ הרוב באו ואטמו את אזניהם משמוע חרוף וגדוף נגד דת אבותיהם. בשנת שנ"ג נתחדשו גזרות חדשות על ישראל במדינות האפיפיור, ובשנת שנ"ו נהרגו שני יהודים בווארשא, שני אחים ר' משה ור' יהודה בני ר' יקתואל, בענויים קשים. בשנת שנ"ז גורשו היהודים ממנטואה ובעיר לודי (באיטליא) נשרפו התלמוד וספרי ישראל. בעיר לישבונא בירת פורטוגאל נשרפה יהודית אחת בשנת שס"ג ובשנת ש"ע גורשו כל צאצאי האנוסים מספרד".

מראשית המאה הי"ז אמנם נראה כי לא רדפו את היהודים עוד באכזריות חמה כמו בשנים שעברו, אבל לחצו אותם ויענום וירוששום במסים כבדים מנשוא. כן התחילו אז החרופים והגדופים נגד היהדות ע"י לוטיראנים ויהודים מומרים, ומני אז נתרבו ספרי קטגוריא נגד היהודים. גרושים היו בשנת ת"ל באוסטריא, מווינא יצאו אלף וארבע מאות נפש מישראל, וכנודע באו העשירים והנכבדים שבהם לברלין ונתישבו שם מחדש, אחרי כי גורשו משם בימים מקדם. באותה שנה נשרף היהודי רפאל לוי בעיר מיטין, ובקיץ שנת ת"ם נשרפו אנוסים בעיר מאדריד, והמלך וגדולי העם נאספו לראות במחזה הנורא הזה. אשת ציר ממשלת פרנציא מרת די בילאֶר כתבה על החזיון הנורא הזה כדברים האלה: „לא עצרתי כח לראות במראָה כזאת מעוררת זְוָעָה ולא הייתי בין הנאספים. אבל ספרו לי, כי היה החזיון הזה לחרדת אלהים. כל איש, אשר לא הביא תעודת רופא, כי נפל למשכב, הוכרח לבוא ולראות את המוקד אשר ערכו. ואם לא בא העמים על עצמו החשד, כי גם ידו עם הכופרים. האכזריות אשר עשו באנשים האֻמללים, אין לשער ואין לספר". בין הנשפטים היתה נערה בת ט"ו שנה ושמה בלאנקה נוגירה ואותה דנו „רק" להאסר כל ימי חייה. כאשר באו התוגרמים לפני שערי עיר ווינא בשנת שמ"ג חרה אף העם בעיר אונגריש ברוד בהיהודים ויהרגו מהם כארבעים נפש ובניהם גם את הרב ר' נטע. בשנת ת"נ נשרפו עוד הפעם עשרים אנוסים במאדריד, אנשים ונשים. ובשנה שלאחריה נשרפו

יהודים במאיירקה. גם במדינות פולין עברה לפעמים הכוס על ישראל. בשנת תנ"א העלילו בווילנא על היהודים ונהרגו ארבעה מהם, ובשנה שלפניה נהרגו שלשה ע"י עלילת שקר, ובשנת תנ"ז נהרג ר' יצחק בן חיים בפוזן והרוצח גם וימלט אל הכומרים, וכאשר שאלו היהודים להסגיר את הרוצח בידם, בערה עליהם חמת הקאטוילים עד להשחית וכמעט שהיו בכל רע. בשנה ההיא, באסרו חג שבועות, קרה מקרה, כי נמצא הרוג מבני העם ביער אחד סמוך לעיר, ויקומו מבני העם ויעלילו על היהודים כי ידיהם שפכו את הדם כדי לנקום נקמת ההרוג ר' יצחק ב"ר חיים, ויקהלו לעשות נקמות ביהודים, ובחמלת ה' עליהם נמצא הרוצח וחמת העם שככה. אולם שונאי היהודים הסיתו אותו, כי יעמיס העלילה על היהודים ויגול אשמת הדם על ראשם. השופטים החכמים דנו את דינו: כי שלש פעמים יענו אותו בענויים הרגילים בזמן ההוא, ואם יעמוד בכל אלה ולא יודה על חטאתו, אות היא כי נקי הוא מעון והיהודים רצחו נפש החלל הנמצא סביבות פוזן. כל בני העדה חכו ליום 4 יולי לשמוע אחרית דבר, כי נפלה חרדת אלהים עליהם. וביום הזה גזרו תענית והקדישו עצמם להרגה ואת בניהם ובנותיהם צוו לעמוד בנסיון ולמסור נפשם על קדוש השם. אולם היום עבר בשלום. הרוצח הודה עלי פשעו, כי אמו (אשר נתפשה בעת הפצה למכור בגדי הנמצא חלל) הסיתה אותו לרצוח נפש ובדם ההרוג עשתה מיני כשוף.

כל אלה המקרים עברו לפני צונץ כבני מרון ועל פי הדברים האלה הפיץ צונץ אור בהיר על הספרות הפיוטית, אשר היתה ללעג ולקלס לבני דורו מחוסר הבנה. מלאכה יקרה ונכבדה במאד היא ספרו על דבר המנהגים בסדרי התפלות (ריטוס דעס סינאגאגאַלען גאָטטעסדיענסטעס) אשר הדפיס בשנת תרי"ט. בשקידה ובחריצות נפלאה עבר על פני כל המנהגים השונים בכל תפוצות הגולה, להראות באיזה אופן נסדרו התפלות ונתקבלו הפיוטים בדרכים שונים. הספר הזה הוא החשוב בין כל ספריו ולו נאוה תהלה.

עוד בשנת תרכ"ה הדפיס ספרו „קירות הפיוטים", אשר בו אסף וקבץ כעמיר גורנה כל מה שהעלה בשכלו ובשקידתו משך

כל ימי חייו. ואז כבר מלאו לו שבעים שנה. אולם הוא הוסיף תת כחו לעבודת הקדש עד מלאת לו שמונים שנה ואז שבת מעבודתו. כנודע האריך צונץ ימים עד יום י"ג אדר שנת תרמ"ו, ועד מותו לא כהתה עינו ולא נס ליחה וימת בשיבה טובה וביום הפורים לווהו אל בית עולמו.

* *
*

העברתי לפני הקוראים את חכמי עמנו המצוינים במאה הנוכחית, אלה אשר נתנו נשמת חיים בעם ישראל, אחרי אשר אבד עליו כלח במאה הי"ח. אז בסוף המאה הי"ח וראשית המאה הי"ט נואשו רוב המשכילים מבני ישראל וחשבו כי כבר אבד ניר ישראל וכי אין לו זכות הקיום בין העמים, ויקומו חכמים גדולים ויהיו לאור עמנו להאיר לו חשכת הימים הקדומים. הם העירו „לתחיה את נרדמי נשיה". בראשם עמדו רנ"ק, שי"ר, שד"ל, צונץ, ר' אברהם גיגר וכל אלה הנזכרים למעלה, ועל כלם יצדק המשפט שחרץ שד"ל על צונץ במכתבו מיום ז' שבט תר"ו: „עמוקות מני חשך מגלה, המוציא לאור תעלומות וצלמות, ובלעו יוציא משני המות. מחיה מתים במאמרו, כי טל אורות אורו. הנותן תחיה לנרדמי נשיה, ואין קצה לגויה, אשר העלה משאול תחתיה. המקים לאין מספר, ישני אדמת עפר. ואור צדיקים יזריח אחרי אשר שקע, ווהר המשכילים הנשכחים מאנוש כשחר יִבָּקע. האוסף בזרוע כחו פזורי הקדמוניות, ונפוצות יהודה יקבץ מארבע זויות. אם יסתר דבר תושיה בטמסתרים והוא לא יראנו? הלא הוא בעיניו יקחנו, ואל גבולו יביאנו, ובמשבצות זהב יקבענו. וכאשר על מקומו יבוא בשלום, ינוצץ זהרו ויופיע אורו כנפך ספיר ויהלום. הוא האיש הדורש משפט ומהיר צדק, וגודר פרץ ומחזיק בדק. לא יתן שנת לעיניו ולעפעפיו תנומה, לדלות ממעמקים מסתרי החכמה, להגיד ליעקב חטאתם, ולבוזי יהודה אשמתם: אלה כי חרפו ויגדילו, ואלה כי שכחו עצמם ורוחם השפילו" (אוצר נחמד, עמוד 9).

גם בדורנו מעטו יודעי תורה והכמת ישראל, ורבים בני שוממה מבני בעילה. העוסקים בחכמת ישראל מעטים והם לעג השאננים הבוז לגאיונים, אשר יביטו על מוקירי ספרותנו כעל מבלי עולם. אולם עם כל זה לא נתיאש ועוד נקוה לימים טובים מאלה, ועם ר׳ יהודה חריזי נאמר:

הַעוֹדָה סָר צִלָּהּ וְלִשְׁאוֹל שַׁח דִּגְלָהּ,
וְיָמִים בָּגְדוּ בָהּ וְהִכְבִּידוּ עֻלָּהּ.
אֲבָל נִבְטַח כִּי אֵל יְחַדֵּשׁ אִיר הִלָּהּ,
וְתוֹרָה חוֹזֶרֶת לְאַכְסַנְיָא שֶׁלָּהּ (תחכמוני שער מ״ו).

ספרי חנוך ולמוד.

יָצאו לאור:

א) עֵדן הילדים. כריסטומטיה עברית גדולה, חדשה ומצוינה במינה, עם אוצר גדול של מלים, מתרגמות בארבע לשונות: אשכנזית, (באותיות עבריות), רוסית, צרפתית ואנגלית. מאת י"ח טביוב.
המחברת הראשונה מחירה 80 ק'. עם פאָרטאָ 90 ק', מחברת שניה מחירה 70 ק', עם פאָרטאָ 78 קאפ'. מחיר כל הספר מכורך בניר 1,65 בעד פאָרטאָ עוד 20 קאפ'.

ב) בעיר וביער. ספר משלים (פאבעלן), חדשים ומקוריים, מצוינים בתכנם וסגנונם וכתובים בשפה צחה ונעימה. מאת יהודה שטיינבערג.
מחירו 30 ק' עם פאָרטאָ 34 ק'.

בקרוב יֵצא:

ג) מורה הילדים. להורות לילדים תורת הלשון העברית לכל חקותיה, בדרך קלה, מתונה ומשעשעת, עם תרגום המלים (וואקאבעלן) בלשונות רוסיה ואשכנז, ועם מאמרים יפים ומשעשעים (כלם מנוקדים), בשפת עבר לכל פרק ופרק ועם מאמרים בשפת רוסיה ואשכנז לתרגם לעברית ג"כ לכל פרק ופרק. הס' הזה היה למטהדא מצוינה ללמוד ש"ע להלכה ולמעשה. מאת י"ח טביוב.

ספרי מדע.

יָצא לאור:

ג) פרץ בן משה סמולנסקין. (תולדותיו, חייו וספריו בפרוטרוט) בעשרים ושנים פרקים, עם תמונת הסופר ומצבת קברו. מאת ראובן בריינין.

מחירו 1 רו"כ, עם פאָרטאָ עוד 10 קאָפ'.

בקרוב יֵצא:

) תולדות הספרות העברית החדשה (מימות בן מנחם עד ימינו). ספר רב הערך בד' חלקים. נערך ע"י ד"ר מרדכי עהרנפריין.

המחלקה „חיי אנשי השם". יחלו להופיע ספרים בעבור ירחים אחדים. הביוגרפיות הראשונות תהיינה: 1) אריסטו, גלילי, קיפרניקוס, ניוטן, לורד בירון, דיקקענס, 2) רמב"ם, אברבנאל, הגר"א, מאפו, ארשאנסקי, לעוואנדא ועוד.

Bernfeld, Simon
Dor hakham